

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ PROGRAMI**

**TEBRİZ AZERBAYCAN MÜZESİNDE BULUNAN BALBAL
FORMUNDAKİ HEYKELLERİN TÜRK TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Adil YILMAZ
20106005**

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

İstanbul 2012

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ PROGRAMI**

**TEBRİZ AZERBAYCAN MÜZESİNDE BULUNAN BALBAL
FORMUNDAKİ HEYKELLERİN TÜRK TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Adil YILMAZ
20106005**

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

İstanbul 2012

Adil YILMAZ tarafından hazırlanan **Tebriz Azerbaycan Müzesinde Bulunan Balbal Formundaki Heykellerin Türk Tarihi Açısından Önemi** adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirliğiyle / ~~Oyçokluğuyla~~ Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 12 / 01 / 2012

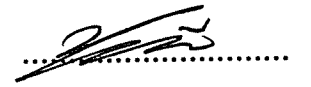
(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

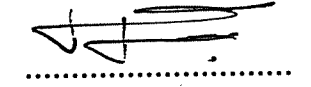
Jüri Üyesi : Prof.Dr.Ahmet TAŞAĞIL (Danışman)

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Mualla UYDU YÜCEL (İ.Ü.Öğr.Üy.)

Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr.Ferit BAZ

İÇİNDEKİLER**Sayfa No:**

ÖNSÖZ.....	III
ÖZET.....	V
SUMMARY.....	VI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	VII
HARİTALAR LİSTESİ	IX
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....	X
ÇİZİMLER LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ	1
1. Mezar Geleneği ve Balballar.....	5
1.1 Kurgan ve Mezar Geleneği.....	5
1.2. Balbal Nedir?	6
1.3. Balbal'ın İkonografik Tanımı	8
2. Tebriz Şehri.....	12
3. Bölgenin Coğrafi Adlandırılması.....	14
3.1. Armenia Adı.....	14
3.2. Albania Adı.....	16
3.3. Atropathena.....	17
4. Zağros Dağları Bölgesi Tarihi.....	18
4.1. Elamlar	18
4.2. Tabletlerde Geçen Turki Krallığı	20
4.3. Kassi(t)ler	20
4.4. Hurriler (Mitanniler)	21
4.5. M.Ö. 2. Binyıl'da Bölgede Bulunan Diğer Halklar	23
4.6. Urartular	23
4.7. Manna-Mada-Med.....	25
5. İskitler ve Kimmerler	26
6.1. Armenia Tarihi	30
6.2. Albania Adı ve Tarihi	32
7. Tebriz Azerbaycan Müzesi.....	35
7.1. Tebriz Azerbaycan Müzesinde Sergilenen Balbal Formlu Heykeller	36

8. Karşılaştırma	52
8.1. Adak Steli	52
8.2. Hakkari Steli	55
8.3. Meşkinşehir-Hyov	57
8.4. Kırgızistan-Bişkek Memleketlik Müzesi	60
8.5. Stavropol-Kray Müzesi	62
8.6. Gorno-Altay Müzesi	64
SONUÇ	66
İkonografik Kronoloji	69
Haritalar	70
Fotoğraflar	82
Çizimler	103
Kaynakça.....	121
Özgeçmiş	149

ÖNSÖZ

Tarihi Azerbaycan ülkesinin güney kısmını da içerisine alan İran toprakları, tarihin en eski dönemlerinden beri doğu-batı arasında bir geçiş alanı olmuştur. Özellikle Asya'nın içlerinden gelen Bozkır kökenli halkların batı ve güneydeki yerleşik uygarlıklarla ilk defa temas kurdukları topraklar buralarıdır. Bu halkların bazıları yalnızca gelip geçici olmuşlarken, bir kısmı da bölgeye yerleşmiş ve çoğu araştırmacıya göre, günümüz Azerbaycan Türklerinin ilk çekirdiğini oluşturmuşlardır. Bu şekilde bakıldığında, bölgedeki Türk varlığının yaklaşık olarak 2.800 yıldan beri kesintisiz olarak sürdüğünü söyleyebiliriz.

Bu şekilde bölgeye gelen Bozkır kökenli grupların bölgede hangi izleri bıraktıkları ayrı bir tartışma konusu olmuştur. Farklı devletlerin egemenliği süresince, bu halkların kendi kültürlerini yaşatıp yaşatmadıkları, yazılı belge bulunamadığından bir soru işaretidir. Yazılı belgenin olmadığı yerde arkeolojik verilere bakmak gerekir ancak bölgenin Türk arkeologların bakış açılarının dışında olması ve sürekli değişen siyasal durum neticesi bölgede araştırma yapmak çok zordur.

Tebriiz Arkeoloji Müzesinde Bulunan Balbal Motifli Heykelleri araştırdığımız bu çalışmada, hem bölgedeki balbal motiflerinin en erken örnekleri, hem de bölgenin Bozkır kökenli halklarla olan ilişkileri incelenmiştir. Bu şekilde, çalışmamızda hem tarih hem de arkeolojik anlamda yeni bir bakış açısı getirmeye çalışılmıştır. Çalışmamıza konu olan balballarla birlikte, aynı zamanda İran topraklarının her tarafında bulunan kaya resimleri ve İran müzelerinde sergilenen döneme ait diğer eserlerin (özellikle seramik eserler) incelenmesiyle Türklerin gerek bölgedeki gerekse genel tarihleri açısından yepyeni bir durum ortaya çıkacaktır. Bu da bölgedeki Türk tarihini, en az 1.000 yıl geriye çekecektir.

Bu konuyu çalışma konusu olarak almamda ve çalışma süresi boyunca yardımlarını esirgemeyen Bölüm Başkanımız sayın Prof. Dr. Ahmet Taşagil'a ve çalışma sırasında yardımcı olan bütün dostlarıma teşekkürü şahsım adına bir borç bilirim.

Adil YILMAZ
ISTANBUL-2012

ÖZET

Tebriz Müzesinde sergilenmekte olan balbal tipli heykellerin anlatıldığı bu tez, giriş ve 8 bölümden oluşmuştur. Türk mezar geleneğinin en belirleyici unsurlarından bir tanesi olan Balballar, kurgan yakınlarına dikilen düşman heykelleridir. Bu heykeller, tarih boyunca Türklerin gittiği hemen bütün topraklarda görülmektedir. Türklerin ana yurdu olan Orta Asya bölgelerinde, en erken örneklerine M.S. 5. yy'dan itibaren görülen Balbalların, ikonografik ve işlevsel kökenleri daha batıdadır. Balbalların daha erken örneklerine Doğu Avrupa'da İskit ülkesinde görülmektedir. Ayrıca Türkiye'de Hakkari'de, Azerbaycan, Ermenistan ve İran'da da benzer örnekler vardır.

İran'da, Tebriz Müzesinde sergilenen heykeller M.Ö. 1. bin yılın ortalarına tarihlenmektedir. Bu tarih, bölgede Med İmparatorluğunun egemen olduğu dönemdir. Hint-Avrupa kökenli olmayan bu devletin bölgedeki bozkırlı göçebelerle iyi ilişkileri vardır. Özellikle Kimmer ve İskitlerle çok sıkı ilişkilerinin olduğu bilinmektedir. Bu yüzden Anadolu'dan çıkartılan Kimmerler Med topraklarına yerleşmişlerdir. Tebriz müzesindeki balballar bu yerleşimin izlerini taşımaktadır. Ancak Kimmerler burada kalmamış, Medlerin yıkılıp Perslerin başa geçmesi üzerine İran ve Maveraünnehr üzerinden geçerek Altay bölgesine yerleşmişlerdir. Bu yerleşim sonrasında, bölgeye yeni bir tip kurgan getirmişlerdir. Pazırık Bölgesi kurganları bu tipin önemli bir göstergesidir.

Çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar genel olarak Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış olmakla birlikte, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Rusça ve Almanca kaynaklardan da yararlanılmıştır. Konunun tam olarak anlaşılabilmesi için bölgenin siyasi yapısı yansıtılmış, ayrıca konuyla ilgili çok sayıda harita da eklenmiştir.

Tezin ana konusu olan Tebriz müzesindeki balbalların yanında, bunların kimler tarafından yapıldığı sorusuna da cevap aranmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tebriz, Balbal, Armenia, Albanya, Kimmer.

SUMMARY

In this thesis consisting of an introduction and eight chapters we will try to explain in detail the steles, also called **balbal** being exhibited in the Tabriz Museum. As a very characteristic element of Turkish funeral tradition, the **balbal** is the statue of a defeated enemy erected not far from a **kurgan**. These statues can be found in every geographic area where Turks once have set foot throughout history. In Central Asia, the homeland of the Turks, we encounter **balbals** as of the 5th century AC, however, their iconography and functions origin in the West. Early examples of **balbals** are found in Eastern Europe ruled once by the Scythians. Other examples can be seen in Hakkari, Southeast Turkey today, Azerbaijan, Armenia and Iran. The dating of the statues exhibited in Tabriz goes as far back as mid-1000 BC, to the times of the Median Empire. Not being Indo-European, their relationship with the nomads of the steppes was a good one, especially with the Kimmerians and Scythians. It seems that for this reason the Kimmerians settled down in Median lands when they were driven out of Anatolia. The **Balbals** in the Tabriz Museum hint at this settlement which did not last long. Because of the decline of the Median Empire and the emergence of the Persians, Kimmerians moved further east passing through Transoxania and settled finally in the Altai Region. Following the arrival and settlement of the Kimmerians in this region we begin to see a new type of **kurgan**. The Pazirik Kurgans are typical examples of this new phenomenon. Most of the sources used in this text are in Azerbaijani Turkish. Additional sources are in English, French, Italian, Russian and German. Political circumstances of the era covered by this study were briefly summarized and supported with maps for better comprehension by the reader. The emphasis of this thesis lies on the Balbals in the Tabriz Museum. An attempt to answer the question “who created these **balbals**?” was also made.

Key words: Tabriz, Balbal, Armenia, Albania, Kimmerian

KISALTMALAR LİSTESİ

- A.g.e.** Adı geçen eser
- A.g.m.** Adı geçen makale
- AEGEUM:** Service D'Histoire De L'Art Et D'Archeologie De La Grece Antique
- AJA:** American Journal of Archaeology
- AMİT:** Archaeologische Mitteilungen
- AnadAraş:** Anadolu Araştırmaları
- ANES:** Ancient Near Eastern Studies
- Ans:** Ansiklopedi
- Arkeoidea:** Arkeoidea-e dergi
- AÜGSED:** Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi
- AÜSBED:** Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
- AÜTAED:** Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
- BagMit:** Baghdader Mitteilungen
- BAR:** British Archaeological Reports International Series
- Belleten:** Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
- Bilig:** Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilig Dergisi
- BS:** Bible and Spade
- BSF:** Bulletin de la Societe prehistorique française
- Bulletin of SOAS:** Bulletin of the School of Oriental and African Studies
- C :** Cilt
- Çev.** Çeviren
- Çiz.** Çizim
- DABA:** Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları
- DAİ:** Deutsches Archäologisches Institut
- DTCF:** Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
- Ed.** Editör
- EAD:** Ermeni Araştırmaları Dergisi
- FEZANA:** Fedaration of Zoroastrian Associations of North America
- Foto.** Fotoğraf
- GATSEB:** Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları
- Gen:** Genişlik
- GeoJ:** The Geographical Journal

Har. Harita

İÜAnadAraş: İstanbul Üniversitesi Anadolu Araştırmaları Dergisi

JAOS: Journal of the American Oriental Society

JRAS: Journal of Royal Asiatic Society

KAD: Karadeniz Araştırmaları Dergisi

Kafdav: Kafkas Dayanışma Vakfı

KARAM: Karadeniz Araştırmaları Dergisi

KST: Kazı Sonuçları Toplantısı

Lev. Levha

Mal: Malzeme

M.Ö. Milattan Önce

MÜSEB: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

NG: Nationale Geographic

No: Numara

PBA: Proceedings of the British Academy

Res. Resim

Selçuk TAD: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

S.B.E. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sf. Sayfa

S. Sayı

SÜ: Seçuk Üniversitesi

Tarihin Peşinde: Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

TDA Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

TDAE Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

TEBE: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü

TTK Türk Tarih Kurumu

TİB Türkiye İş Bankası Yayınları

USAD: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

Yay. Yayın

YKY: Yapı Kredi Yayınları

Yük: Yükseklik

HARİTALAR LİSTESİ:**Sayfa No:**

1. M.Ö. 2. Bin Yıl Bölge Haritası	71
2. M.Ö. 2. Bin Yıl	72
3. M.Ö. 1. Bin Yıl	72
4. M.Ö. 1. Bin Yıl Etnik Dağılım	73
5. Manna Ülkesi	73
6. M.Ö. 8. Yy. Urartu ve Asur	74
7. M.Ö. 7. Yy. Asur, Urartu ve Lidya	74
8. Med ve Lidya Devletleri (M.Ö. 6. yy)	75
9. M.Ö. 1. Bin Yıl'da Altaylar'dan yapılan göçler	75
10. Diadoklar Dönemi Armenia ve Atropatena	76
11. Helenistik Krallıklar Dönemi	76
12. M.Ö. 2. yy'da Armenia, Albania ve Atropatena	77
13. M.Ö. 1. yy'da Armenia ve Albania	77
14. Albania (M.Ö. 3. yy)	78
15. Dionyssos'un Dünya Haritası	79
16. Atropatena ve Albanya (M.S. III-VII. yy)	80
17. Balbalların Dağılım Haritası	81

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ:**Sayfa No:**

1. Sümer Kil Heykeli	83
2. Gudea Heykeli	84
3. Tebriz-1	85
4. Tebriz-2	86
5. Tebriz-3	87
6. Tebriz-4	88
7. Tebriz-5	89
8. Tebriz-6	90
9. Tebriz-7	91
10. Tebriz-8	92
11. Tebriz-9	93
12. Tebriz-10	94
13. Adak Steli	95
14. Hakkari Steli	96
15. Meşkinşehr (Genel)	97
16. Meşkinşehr (Hyov) -1	97
17. Meşkinşehr (Hyov) –2	98
18. Karabağ-Azerbaycan	99
19. Kırgızistan	100
20. Krasnoyarsk Müzesi	101
21. Gorno-Altay Müzesi	102

ÇİZİMLER LİSTESİ:**Sayfa No:**

1. Tebriz-1	104
2. Tebriz-2	105
3. Tebriz-3	106
4. Tebriz-4	107
5. Tebriz-5	108
6. Tebriz-6	109
7. Tebriz-7	110
8. Tebriz-8	111
9. Tebriz-9	112
10. Tebriz-10	113
11. Adak Steli	114
12. Hakkari Steli	115
13. Meşkinşehr-1	116
14. Meşkinşehr-2	117
15. Kırgızistan-Bişkek	118
16. Krasnoyarsk Müzesi	119
17. Gorno-Altay Müzesi	120

GİRİŞ

Atlı bir bozkır kavmi olan Türkler, Tarihin bilinen devirlerinde Asya'nın merkezindeki ana yurtlarından çıkarak eski dünya'nın dört bir yanına yayılmışlardır. Gerek tarihi veriler, gerekse çeşitli dil bakiyeleri yardımıyla bunların izleri takip edilebilmektedir. Ancak, yazılı veriler olmadığı için tarih döneminden önceki verilere ulaşılamamaktadır. Yazılı verilerin bulunmadığı durumlarda arkeolojik buluntular yardımıyla tarihleme yapılması dünyada genel olarak uygulana gelen bir yöntemdir. Ancak gerek tarihi Türk coğrafyasının çok büyük ve birbirinden kopuk alanlarda meydana geldiği yönündeki görüşler, gerek siyasi ve sosyal şartlar, gerekse de Türkiye'de bu yönde çalışma yapabilecek kişilerin şimdiye dek çıkmamış olması dolayısıyla konu hakkında yeterli çalışma yapılamamıştır. 1990'lı yılların başlarına kadar durum, bir ölçüde mazur görülebilir. Türklüğün doğduğu ve dünyaya yayılmaya başladığı kabul edilen toprakların hemen tamamının Sovyetler Birliği ve müttefikleri olan ülkelerin topraklarında bulunması nedeni ile Türkiye'den herhangi bir araştırmacının adı geçen ülkelere gidip araştırma yapmaları üzerinde çok çeşitli zorluklar bulunmaktaydı. Ancak, SSCB'nin dağılması ile birlikte bağımsızlıklarına kavuşan ve içlerinden 5'i tam bağımsız olan Türk Devletlerinin topraklarında, son 20 yıldır genel bir araştırma yapılmaması Türk arkeolojisinin en büyük eksiklerinden bir tanesini oluşturmaktadır. TİKA tarafından yürütülmekte olan "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi"ni bir yara bırakacak olursak bölgeyle ilgili olarak Türkiye'de yapılan yegâne iki çalışma Prof. Dr. Veli Sevin tarafından yayınlanan "Nahçıvan'daki Arkeolojik Araştırmalar"¹ kitabı ile Prof. Dr. Oktay Belli tarafından yayınlanan "Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller"² isimli iki kitaptan ibarettir. Pek çok arkeolog için Mezopotamya, Anadolu ve Suriye dışındaki Asya topraklarının tamamı arkeolojik bakımdan bilinmez durumunu korumaktadır. Türkiye'de durum bu yöndeyken, Alman, Fransız, İngiliz, Amerikalı, Japon ve hatta Koreli bilim adamları tarafından Asya'nın her tarafında, heykel, mimari, kaya resmi gibi çeşitli alanlarda çalışmalar durmaksızın yapılmaktadır.

¹ Veli Sevin-Oktay Belli, Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar, Arkeoloji ve Sanat., İstanbul: 1997.

² Oktay Belli, Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller, Arkeoloji ve Sanat, 2003.

Arkeologların bu ilgisizliği, konuyu tamamen amat3r, arkeoloji ya da tarih eğitimi almamış olan isimlerin kanıtsız ve gerçeklikten uzak bir biçimde yazdıkları pop3ler yayınların çoğalmasına ve insanların gerçeği 3đrenmelerine engel olmuştur.

Benzeri şekilde, yapılan literat3r taraması sonucunda İnan'da da, konuyla alakalı araştırmaların yapılmadığı g3r3lm3řt3r. Kanımızca bunun en 3nemli nedeni, İnan h3k3metinin politik tavrındadır. Çeşitli kaynakların verdiği bilgilere g3re, İnan n3fusunun yaklaşık olarak % 50'ye yakını Azerbaycanlı, T3rkmen ve Kaşkay k3kenli T3rklerden oluşmaktadır. İnan h3k3meti, bu T3rklerin b3lgeye 1040 Dandanakan Savaşı sonrasında b3lgeye hakim olan Selçuklular zamanında yerleştiklerini ileri s3rmektedir. İnan'ın resmi politikası bu y3nde olup belirtilen tarihten 3nce İnan coğrafyasında T3rklerin hiçbir zaman yerleşmedikleri, hatta T3rk n3fusunun çoğunun 13. yy'da b3lgeye egemen olan İlhanlı Hanedanı d3neminde dilleri zorla T3rkeleştirilen Farslar olduklarını da s3ylemektedirler. Bu siyasi bakış açısından dolayı, İnan'da T3rklerin eski tarihi ile ilgili bir araştırma yapılması neredeyse olanaksız hale gelmiştir. Benzeri şekilde, 2005 yılından itibaren İnan'ın her tarafında bulunan kaya resimleriyle ilgili yapılan araştırmaların hiçbirisi bu kaya resimlerini Bozkır coğrafyasında bulunan ve T3rklerden kaldıkları kesin olan kaya resimleriyle irtibatlandırmamaktadır.

Çalışmamızın b3lge tarihi ve coğrafyasıyla ilgili kısımlarında da çeşitli zorluklarla karşılaşılmıştır. En 3nemli zorluklardan birisi, 3lkemizde b3lgeye d3n3k hiçbir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Bu y3zden çalışmamızın kaynakları başta Azerbaycan'da yapılan benzeri çalışmalar olmak 3zere A.B.D., Rusya, İngiltere, Almanya gibi 3lkelerden b3lgeye d3n3k yapılmış çalışmalar olmuştur. Ancak, eski Sovyet 3lkelerindeki çalışma sistematığının uyuşmazlığı ve etno-genez ağırlıklı çalışmaların içinde çeşitli ve çok b3y3k hataları barındırıyor olması bu kaynakların g3venilirliği noktasında soru işaretleri oluşurmaktadır. Ayrıca diğer batılı 3lkelerdeki çalışmaların genel olarak "Ermeni" alışmalarına ağırlık vermesi ve Hint-Avrupa teorisini destekliyor olmaları da, bu çalışmaların objektifliği hususunda ř3pheler doğurmaktadır.

Konuyla alakalı başka bir sorun da, kaynakların hep birbirlerini tekrarlamasıdır. Yerli ya da yabancı, b3t3n kaynakların 20. yy başlarında yapılmış olan çalışmalara

sürekli atıfta bulunuyor olmaları, konu üzerinde yeni bakış açılarının gelmesini engellemektedir.

Bütün bu sorunlar nedeniyle, çalışmamızı ilgilendiren direkt kaynak bulmakta zorluklar yaşanmıştır. Bu yüzden çalışmanın gerek tarihi coğrafya, gerekse de balballarla alakalı bölümlerinde, kendi yorumlarımıza ağırlık verilmiştir.

Tarihi Türk coğrafyasının güneybatıdaki bölümü olan Azerbaycan ve İran toprakları, tarihin en eski dönemlerinden bu yana Bozkır kökenli halklarla güneyde yaşayan Sami ve Hint-Avrupa kökenli halkların karşılaşma bölgesi olmuştur. Bu yüzden de, halkların kültürel ve siyasal olarak karşılaştıkları, kültür alış-verişi gerçekleştirdikleri bir bölge olmuştur.

Biz bu çalışmamızda, balballarla alakalı iki soruya cevap bulmaya çalıştık. Bu sorulardan birincisi Balbalların çıkış noktası; ikincisi ise Türklerin Ön-Asya'da görülmelerini tarihin ilk yazılı vesikaları ve arkeolojik delillere dayandırılarak izlenebilmesidir.

Çalışmamızın Birinci Bölümünde, "Balbal" sözü ve Türk mezar geleneğiyle ilgili genel bir bilgi verilerek, bir heykelin üzerindeki ikonografik anlatımdan yola çıkılarak bir balbalın ne olduğu anlatılmıştır. Yine ikonografik kanıtlardan yola çıkılarak bu motiflerin ilk görüldükleri alanlar verilerek, birbirleri ile irtibatları konusu anlatılmıştır.

İkinci Bölüm'de, çalışmamızın ana konusunu teşkil eden balbalların bulunduğu Tebriz şehri ve çevresinin tarihi ve coğrafyası anlatılmıştır.

Üçüncü Bölümde, Armenia, Albania ve Atropatena bölgelerinin coğrafi sınırları ve bu bölgelerin isimlendirilmesinin etimolojik ve tarihi kökenleri üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölümde, bölgenin güneyinde kalan ve Basra Körfezine kadar uzanan dağlık kesimin tarihçesi anlatılarak bölgedeki halklar ve bu halkların Bozkır'dan gelen halklarla ilişkileri irdelenmiştir.

Beşinci Bölüm’de, bölgedeki varlıkları yazılı kaynaklar tarafından bildirilen iki halkın (İskitler ve Kimmerler) tarihi anlatılmıştır. Bu tarihi anlatımda arkeolojik verilerin ışığında, adı geçen halkların bölgedeki yerleşimleri, bölgeden çekildikten sonra gittikleri yerler hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

Altıncı Bölüm’de, bölgenin yerel hakimleri olarak kurulan “Armenia”, “Albania” ve “Atropatena” hükümetlerinin tarihçeleri verilmiştir.

Tezimizin ana kısmını oluşturan yedinci bölümde, Tebriz Azerbaycan Müzesi ve müzede çalışmamıza konu olan balbal formlu heykeller anlatılmıştır. Bu heykellerin tanımlarından başlayarak, durumları, üzerlerindeki motifleri ve bu motiflerin anlamları irdelenmiştir. Heykellerin fotoğrafları ve tarafımızdan yapılan çizimleri de ekler kısmına ilave edilmiştir.

Sekizinci Bölüm “Karşılaştırmalar” bölümüdür. Bu bölümde, hem bu heykellerin neden İrani heykeller olmadıkları açıklanmaya çalışılmış, hem de diğer ülkelerdeki “balbal” sınıfına giren eserlerle karşılaştırması yapılarak benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulmuştur.

Sonuç Bölümünde, çalışmanın başından itibaren anlatmış olduğumuz bölge tarihi ve bölgede balbalların bulunmasının Genel Türk Tarihi açısından önemi irdelenerek sunulmuştur.

1. MEZAR GELENEĞİ VE BALBALLAR

1.1. Kurgan ve Mezar Geleneği:

“Balbal nedir” sorusuna cevap vermeden evvel, öncelikle Balbalların dikildiği anıt mezar niteliğindeki “kurgan”ın tarifini vermemiz gerekecek.

Kısaca kurgan, asil soydan olanların anıt mezarıdır. Zaman ve coğrafyaya göre değişen defin şekillerine (gömme, yakma, mumyalama) göre bu anıt mezarların iç yapıları da değişim gösteriyor olmakla birlikte, yine de genel olarak aynı özellikleri göstermektedir. Oluşturulan mezar odası üzerine taş ve toprak yığınları kapatılarak mezarın üstü kapatılmaktadır.³

Etimolojik olarak anlamı “korugan” olan Kurganların geçmişi, Asya ve Avrupa bozkırlarında M.Ö. 3. bin yıllara kadar gitmekle birlikte, ilk olarak yazılı kaynaklarda Herodotos bahsetmektedir. İskitlerin ölümlerini gömüp arkasından da üzerini tümsek haline getirdiklerinden bahsetmektedir.⁴

Biz konumuz gereği kurganlarla ilgili geniş bir bilgi vermeyeceğiz. Sadece konuyla ilgili bir tesbitimizi aktarmakla yetineceğiz.

Araştırmacıların çoğu, mezar yapılarının=kurgan hem gizli olması, hem de böyle devasa anıtlar yapıp bir de çevrelerinin balballarla süslenmesi hususunda şaşkınlıklarını dile getirmekte ve buna yönelik çeşitli varsayımlar ileri sürmektedirler. Bizim bu konuyla ilgili olarak tesbit ettiğimiz en önemli noktalar bir tanesi, kurgan mezar geleneğinin uygulandığı alanlarla ilgilidir. Kurganların yapıldıkları alan, kutsal ve yasak bir alandı. Bu yüzdendir ki, insanlardan uzak alanlarda bulunmaktaydı. Bu alanlara girmek “yasak”tı ve girenler şiddetle cezalandırılmaktaydı.⁵ Bu türden kurganlara, Asya ve Avrupa’nın Bozkır bölgelerinde, ana yolların içerilerinde, düşmanların ve belki de bütün halkın erişemeyecekleri kadar uzakta bulunan ücra noktalarda rastlanılmaktadır.

³ O.Belli, “Türkler’de Taş Heykel ve Balballar”, Türkler Ans. 3/ 927.

⁴ Herodotos, Tarih, 322.

⁵ J.P.Roux, Altay Türklerinde Ölüm, 102-103.

İnsanlardan gizlemek üzere yapılan mezarlar ise, yerleşik toplumlara yakın bölgelerdeki bozkır haklarının, zorunluluktan ötürü uyguladıkları bir usuldür.

Örnek olarak; Attila döneminin başına kadar Batı Hunlarında, kurgan tipi mezar bulunduğunu ve bunların Tuna nehri yakınlarında bulunduğu biliyoruz. Hatta bu kurganların, Bizanslıların Margus piskoposu tarafından soyulup içinde değerli eşyaların talan edilmesinin de, M.S. 440-441 yılındaki ilk Balkan Seferine neden olmuştur.⁶

Bu olayın getirdiği bir zorunluluk nedeniyle olsa gerek, Attila'nın M.S. 453 yılında ölümünün ardından mezarı bilinmeyen bir yere gömülmüştür.⁷

1.2. Balbal Nedir?

Türk tarihi ile ilgili yapılan arkeolojik çalışmalarda, genel olarak bir kavram karmaşasını müşahede etmekteyiz. Araştırmaların azlığı yanında, yapılan araştırmaların da belirli bir düzene bağlı olmamasının getirdiği kavram karmaşası literatür oluşturulmasında da sorunlara yol açmaktadır. Araştırma konumuzla ilgili en önemli karışıklıklardan birisi de “Balbal” kelimesi ve “Balbal”ın ne olduğu sorusudur.

“Balbal” sözüne ilk olarak M.S. 7. yy'a ait Ongin, Orkun ve Uybat IV yazıtlarında rastlanılmaktadır.⁸ Burada “balbal yapmak(balballaştırmak)”

tabiri geçmektedir. Bu söz çalışmamızın bundan sonraki kısmında da ana eksenini oluşturacaktır. Buna göre “balbal”, ölen kişiye “öteki dünya”da hizmet edecek ve koruyacak olan, bu dünyada öldürdüğü düşmanlarıdır.⁹ Ancak bazı araştırmacılar balbalların bu tarz bir inanışa yönelik olarak yapılmadığı, yalnızca mezarlara gelen ziyaretçilerin atlarını bağlamak üzere kullanıldıklarını ileri sürmüştür.¹⁰ Ancak, bu

⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, “Büyük Hun Hükümdarı Attila”, 5.

⁷ A.g.m., 16.

⁸ (Bkz: 5) Roux, 164.

⁹ O. Belli, Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller, 36.

¹⁰ Kubarev, Moğolistan ve Altaylardaki Yeni Türk Heykelleri, 3/907.

görüŖte taŖ balbalların üzerlerinde bulunan ikonografinin anlatımı havada kalmaktadır.

Buna rağmen, özellikle Bozkır coğrafyasında çeŖitli Ŗekillerde (bilimsel araŖtırmalar, kaçak kazılar vb.) ele geçirilen ve çok sayıda ülkenin müzesinde sergilenen heykeltıraŖlık eserlerinden hangisinin “balbal” tanımına girdiği sorusu tam olarak cevaplandırılmamıŖtır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, bu eserlerin çoğunun nereden geldiğinin bilinmemesidir. Etrafta kurgan ya da mezar olup olmadığı bilinemediğinden bunların isimlendirilmesi de kolaylıkla yapılamamaktadır. Ayrıca, “balbal”ın tam olarak ne olduğu sorusu da Ŗimdiye dek cevaplanabilmiŖ değildir.

AraŖtırmalar, sadece “balbal”ın nerede bulunduğu üzerine yođunlaŖmıŖ, balballar üzerinde bulunan ikonografinin anlatımı ve iŖlevsel durumuna fazla deđinilmemiŖtir.

Tarihi Türk coğrafyasında ele geçen balbalların bir kısmının kafaları kırılmıŖtır. Her ne kadar bazı araŖtırmacılar bu kafaların kırılması olayının kafatası kùltüyle ilgili olduğunu söyleseler de ¹¹, bir büyük hükümdarın mezar yapısı etrafında, kafa kısmı böyle geliŖigüzel Ŗekilde kırılmıŖ heykellerin olmaması gerekir. Bu nedenle, eski mağlupların, öldürölüp balbal edilen atalarının ruhlarını esaretten kurtarmak için, ilerleyen zamanlarda kurganın etrafındaki balbalların kafalarını kırmıŖ olmaları daha akla yatkındır. Çünkü bilinmektedir ki, o dönemde hayatın özünün (=ruh) kafatasında saklandığına inanılmaktadır.¹²

¹¹ (Bkz:5) Roux, 130.

¹² A.g.e. 144.

1.3. Balbal'ın İkonografik Tanımı:

Önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi, “Balbal” mezar sahibine öteki dünyada hizmet etmek üzere ve aynı zamanda mezar sahibini, öteki dünyada (geç dönemlerde uçmak) korumak üzere dikilen taş eserler olarak geçmektedir.¹³

Bütün balballarda iki ana motif görülmektedir. Mezarda bulunan ölünün öteki dünyadaki koruyucuları ve hizmetçileri olarak düşünülen balbalların, mezar sahibine hizmet etmelerinin sonsuza dek devam edebilmesi için belden aşağı kısımları işlenmeden bırakılmıştır.

Kaynaklar, balbal'ın iki ana işlevi olduğunu göstermektedir. Birincisi: Mezarı ve mezarın içinde bulunanları, bu dünyada olacak herhangi bir saldırıya karşı korumak ve ayrıca mezar sahibine ruhlar dünyasında koruyuculuk yapmak; ikincisi ise buna bağlantılı olarak mezar sahibine hizmet etmektir. Herodotos, İskitlerde, ölen kral ya da kağanla birlikte hizmetçilerinin de öldürülüp gömülmesi olayını anlatmaktadır¹⁴ ki aynı olay eski Mısır'da görülmektedir. Ancak, Macaristan'dan Mançurya'ya kadar uzanan bozkır kuşağı içerisinde şimdiye kadar kazılan kurganların hiçbirisinde, Herodotos'un anlattıklarını destekler mahiyette bir buluntuya –henüz- rastlanılmamıştır. Bu da, Herodotos'un genelde yaptığı üzere, olayları ve yerleri birbirine karıştırmış olabileceği sonucunu vermektedir. Yine de, bu konuda hükme varmak için henüz erkendir.

Balbalların işlevselliği ile ilgili olarak değinmemiz gereken üçüncü bir durumsa, kurgan=mezar sahibinin ne kadar kahraman ve önemli bir kişi olduğunu göstermesidir. Ancak bu, öteki dünya ile ilgili olmaktan ziyade bu dünya ile ilgili bir durumdur.

¹³ (Bkz: 9) Belli, 36.

¹⁴ (Bkz:4), Herodot, 323.

İkonografik açıdan baktığımızda, her balbalın üzerinde iki ana hareket görmekteyiz:

a.Belde bulunan bir kılıcı kabzasından tutmak:

Bu motif, en erken dönemden başlayarak istisnasız bütün balbal tiplerinde görülmektedir. Dönemsel olarak, kullanılan kılıcın yapısında değişiklikler olsa da, ana öge olarak elde kılıç kabzası tutmak, bütün balballarda görülmektedir.¹⁵

İkonografik olarak elde kılıç taşımak, mezar sahibinin koruyuculuğunu göstermektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Bu, hem bu dünyada mezarı korumak hem de öteki dünyada mezar sahibine yoldaşlık etmek şeklindedir.

Bu motife bütün balbal örnekleriyle birlikte, Hakkari’de 2000 yılında ortaya çıkartılan ve literatürde “Hakkari Stelleri” olarak anılan, bilim adamları tarafından Orta Asya-Bozkır kökenli bir halk tarafından yapıldığı düşünülen “Hakkari Stelleri”nde,¹⁶ İran’ın Erdebil eyaletinin Meşkinşehr (Hyov) kenti yakınlarında bulunan ve Hakkari Stelleriyle paralel olabilecek olan taş stellerde de rastlanılmaktadır.¹⁷ Ancak Meşkinşehr Taş Stelleriyle ilgili henüz hiçbir yayın yapılmamıştır.

Özellikle 1960’lardan itibaren eski Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki Azerbaycan topraklarında yapılan çalışmalarda da çok sayıda benzer örneğe rastlanılmıştır. Bu bölgedeki örnekler, genel olarak M.Ö. 1-M.S. 5-6. yy’a, yani bölgedeki Alban Devleti devrine tarihlendirilmektedir. Ancak bu eserler yoğun olarak Ağdam¹⁸, Şamahı¹⁹, Kelbecer²⁰ gibi 1992 yılından bu yana Ermenistan’ın işgâli altındaki şehirlerde bulunduğundan, Azerbaycan’da konuyla ilgili çalışma yapılamamıştır. Adı geçen bölgeler, yalnızca balbal formlu eserler açısından değil, aynı zamana Türk

¹⁵ Geniş Bilgi için Bkz: Belli, S. 72 vd., Somuncuoğlu-2010, S. 187 vd., İ.Doğan-2000, S. 45 vd.

¹⁶ Sevin, Hakkari Taşları: Çıplak Savaşçıların Gizemi, 113.

¹⁷ A.g.e. 112.

¹⁸ R. Efendiyev, “Kamennay Plastnka Azerbaydjana”, S. 20-21.

¹⁹ A.g.e. S. 22

²⁰ A.g.e. S. 22-23.

kültürünün önemli unsurlarından biri olan koç-koyun formunda yazıtlı ve resimli mezar heykellerine de evsahipliği yapmaktadır.²¹

Bu ikonografinin en batı ucunu ise Batı Akdenizdeki Sardinya adasındaki devasa taş steller ve Orta İtalya’da bulunarak Toscana Bölgesindeki “Lunigiana Stel Müzesi”nde sergilenmekte olan steller oluşturmaktadır. M.Ö. 3. bin yıla ait olduğu düşünülen bu her iki bölgedeki stellerin hangi uygarlığa ait olduğu konusunda şu ana kadar herhangi bir yanıt verilememiştir.²² Ancak, bu stellerin kökeni olarak, M.Ö. 4. bin yılda Karadeniz’in kuzeybatısında bulunan ve Kül-Oba Kültürü adı verilen bir kültür gösterilmektedir.²³

b. Diğer elde bir kap tutmak:

Bütün “balbal”larda görülen bu motifin, ikonografik anlatımı, balbal’ın mezar sahibinin hizmetçisi olduğunun gösterilmesidir. Hem silah tutma, hem de kap tutmanın bulunması ise, “balbal”ın mezar sahibinin koruyucusu ve hizmetçisi olduğunu gösterir. Ancak bazı bölgelerdeki balballarda, figürün yalnızca elinde kap tutar şekilde betimlendiği de gözlemlenmiştir.^{24 25} Bu türden balballar, özellikle Karadeniz’in kuzeyinde ve Kuzey Kafkasya’da görülmektedir. Bu balballar Kuman dönemine, yani M.S. 11-13. yy’a tarihlendirilmişlerdir.

Genel kanı, bu motifin Mezopotamya, öncelikle de Sümer döneminde görüldüğü, yani Sümer kökenli olduğu yönündedir. Ancak yaptığımız çalışma sırasında, Sümer dönemine ait sadece 2 (iki) örneğe rastlanmış olması şaşırtıcıdır. Bulunan bu her iki örnek de pişmiş topraktan yapılmış figürinlerdir.²⁶ İncelendiği zaman, bu figürinlerde görülen kap taşıma motifinin, ikonografik olarak da balballardan ayılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu örneklerde, elde kap tutan motif tanrılara sunu yaparken betimlenmişlerdir. Bu da, ölen kişiye hizmet etmek amacıyla yapıldıklarına inanılan balbalların işlevsellikleriyle bir ilgilerinin bulunmadığını göstermektedir.

²¹ A.g.e. S. 47-48.

²² Montalbano, L’antica Civiltà Mediterranea, 61.

²³ Bkz: Harita: 17.

²⁴ İ. Doğan, Kafkasya’daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar, 25-26-27-28 vd.

²⁵ İ. Doğan, Doğu Avrupa’daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar, 50-56-57-58 vd.

²⁶ Bkz. Foto: 1.

Balballardaki motife en yakın şekil, M.Ö. 22. yy'a ait olan, Guti Kralı Gudea'ya ait heykelciktir.²⁷ Yaklaşık boyutu 32 cm olan ve halen Fransa'da Louvre Müzesinde bulunan bu heykelciğin elinde bir kap ve kaptan çıkan sular betimlenmiştir.²⁸ Kaptan çıkan bu motifler, arkeologlar tarafından "Dicle ve Fırat" nehirlerini temsil ettiği şeklinde açıklanmaktadır. Yani, kralın Dicle ile Fırat arasındaki bütün Mezopotamya topraklarına hakim olduğunu anlatmaktadır. Dolayısıyla bu heykelciğin de, balbal tipli eserlerin yapılış mantığıyla hiçbir ilgisi bulunmamaktadır.

Balballarla tipik olarak benzerlikler gösteren ilk eserlerse, 2000 yılında Hakkâri şehir merkezinde bulunan ve ortalama M.Ö. 15.-12. yy'a tarihlenen,²⁹ arkeoloji literatüründe "Hakkâri Stelleri"³⁰ olarak bilinen dikilitaşlardır.³¹ Kimlerden kaldığı ve gerçekten ne amaçla dikildikleri bilinmiyor olsa da, sonraki dönemlerde yapılmış bir mezar yapısına yakın durumda bulunmaları ve üzerlerinde bulunan motifler, bu taşların mezar amaçlı dikildiklerini ve Bozkır Kültürüyle ilişkileri olduğunu göstermektedir.³²

Aynı şekilde, bölgenin batısında, Ilısu Baraj Havzası Bölgesinde, Batman İli Beşiri İlçesi Hanlı Köyünde 2001 yılında yapılan Arkeolojik Yüzey Araştırması sırasında, cami merdivenlerinde basamak olarak kullanılmış olan iki parça stel bulunmuştur. Bu steller de, Hakkari'de bulunanların hem stil hem de ikonografik olarak benzerleridir.³³

²⁷ Bkz. Foto: 2.

²⁸ Yule-Guba, "Did the Ancient Mesopotamian Royal Stone Originate in Oman?", 2.

²⁹ (Bkz: 16) Sevin, 109.

³⁰ Stel: Erken dönemlerden itibaren, mezar işaretçisi olarak dikilen taşlar. Bu terim genel olarak mezar taşı anlamında kullanılmaktadır. Bu yüzden, balballar için bu terimin kullanılmaması gerekmektedir. Ancak literatüre bu şekilde girdiği için, biz de çalışmamızda bu terimi kullandık.

³¹ (Bkz: 16) Sevin, 16.

³² A.g.e., S. 112.

³³ Erim-Özdoğan-Velibeyoğlu, Hakkari Stellerinin Garzan Ovasındaki Bir Benzeri, 28.

2.TEBRİZ KENTİ:

İran'ın, Doğu Azerbaycan Eyaletinin³⁴ başkenti olan Tebriz, gerek ticari yolların kavşağında bulunması, gerekse de tarihi ve stratejik önemi dolayısıyla geçmişten günümüze kadar bölgenin en önemli kenti olmuştur.

Bölgedeki ilk yerleşmeler, 100 bin ile 35. bin yıl evveline dayanmaktadır.³⁵ M.Ö. 2. bin yıl civarında ise, bölgedeki yerleşmelerin genişleyip çoğaldığı görülüyor. Bunlar Hacı Firuz Tepesi, Jebel ve Hasanlu gibi yerleşmelerdir.³⁶ Bu yerleşmelerin hepsi Urmu (=Urmiye) Gölü etrafında kurulmuş olup özellikle 1960'lı yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda pek çok eser çıkartılmıştır. Çıkartılan eserlerin bir kısmı Tebriz'de, büyük kısmı ise Tahran'da bulunan Ulusal Müze'de sergilenmektedir.

Bölge sonraki dönemlerde ise etraftaki büyük güçlerin hedefinde olmuştur. Bu yüzden, özellikle M.Ö. 9-8. yy civarında, Manna, Urartu ve Asurlar arasında yapılan savaşların önemli alanlarından birisi bugünkü Tebriz şehri civarı olmuştur.^{37 38} Özellikle Urartular, bölgeyi ele geçirdikleri dönemde sürekli olarak yazıtlar dikmişlerdir. Bu yazıtların bir kısmı ortaya çıkartılmış durumdadır.³⁹

Eteklerinde yer aldığı iki volkanik dağdan⁴⁰ kaynaklanan Meydan Çayı (Mehran Rud) ve Acı Çay (Talha Rud) çaylarının arasında bulunan Tebriz şehri, özellikle Ortaçağ'da büyük gelişme göstermiştir. Önce İldeniz Atabeyliğinin⁴¹ ardından da İlhanlıların başkenti olmuştur (1265)⁴².

Şehirde özellikle İlhanlılar devrinden itibaren yoğun bir imar faaliyetine girişilmiştir. Bu devirden günümüze ulaşan Ark-ı Âli Şah binası, şehrin

³⁴ Farsça: Ostan..

³⁵ R. Heydari, Erken Dönem İran Arkeolojisi Üzerine Kısa Bilgiler, 20.

³⁶ A.g.m., 20-21.

³⁷ A.g.m. 21.

³⁸ M. Taki Zehtabi, İran Türklerinin Eski Tarihi, 144-145.

³⁹ (Bkz: 35) R. Heydari, 28.

⁴⁰ Sehend Dağı ve Karacadağ.

⁴¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, Tarihte Tebriz, 14.

⁴² A.g.e. 15.

sembollerinden birisidir. Bina aynı zamanda Ortaçağ Türk mimarisinin önemli eserlerindedir.⁴³

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devirlerinde de devam eden imar faaliyetlerinin örnekleri, bugün bile görülebilmektedir. Bu dönemin en önemli eseri ise, mavi çinileriyle ünlü Gök Mesciddir. Akkoyunlu döneminde yapılmış olan bu yapı, günümüzde şehrin doğu kısmında bulunmaktadır.⁴⁴

Şah İsmail tarafından Safevi Hanedanının kurulmasıyla birlikte şehir Safevilerin başkenti olmuştur. Bunda, şehrin bölgenin en önemli şehri olmasının yanında, Safevi gücünü oluşturan en büyük gücün Anadolu Türkmenler olmasının payı büyüktür. Osmanlı-Safevi savaşları sırasında birkaç kez Osmanlılar tarafından ele geçirilen şehir, sonraki dönemlerde başkent olma özelliğini kaybetmiş, ancak İrandaki Türk nüfus için kültürel ve siyasi olaylarda başkent olmayı sürdürmüştür. 20. yy'ın başından itibaren İran'da meydana gelen bütün devrim hareketlerinde Tebriz kenti başı çekmiştir.

Şehir bugün de, İran'ın en önemli kentlerinden birisidir.

⁴³ (Bkz: 41) Aydoğmuşoğlu, 19.

⁴⁴ <http://www.irankulturevi.com/>

3. Bölgenin Coğrafi Adlandırılması:

Bölgeyle ilgili yapılan çalışmalarda tarihi ve idari bakımdan üç adlandırma dikkati çekmektedir. Bunlar; Armenia, Albania ve Athropatena'dır.

3.1. Armenia adı:

Sınırları dönem dönem değişse de, eski Mezopotamya'nın kuzeyindeki topraklara *Armenia* adı verilmiştir.⁴⁵ Bu adın kökeni ile ilgili çok sayıda tartışma bulunmaktadır. Özellikle etnik bir ad mı olduğu, yoksa bir coğrafi tanım mı olduğu hususunda, güncel siyasi tartışmalarla da bağlantılı olarak çok sayıda görüş ortaya atılmıştır. Ermeni ve batılı araştırmacılar *Armenia* sözünün "*Ermenilerin Yaşadığı Ülke*" anlamında kullanıldığını ileri sürerek, bölgede Ermeni halkının geçmişinin M.Ö. 3. bin yıla kadar indiği savını desteklemektedir.⁴⁶ Ancak, özellikle Türkiye'de yapılan bazı araştırmalarda ise, *Armenia* tabirinin "*dağlık ülke*" anlamına gelen bir coğrafi terim olduğu savunulmaktadır.⁴⁷

Armenia sözünün etnik bir anlama sahip olduğu görüşünü savunanlar, Ermenilerin kendilerine verdikleri ad olan "*Hay(k)*" adının da, M.Ö. 2. bin yıl ortalarında Hititler tarafından Van gölü havzasına verildiği ileri sürülen "*Hayasa*" sözünden geldiğini belirtmektedirler.⁴⁸ Ancak gerek *Hayasa*, gerekse *Hay* sözünden *Armenia* adı ile ilgili bir ilgi kurulamamaktadır. Bu görüşü savunanlar bunu da, Urartu ya da Ararat (Ağrı) Dağı ile irtibatlandırmaya çalışmaktadırlar.

⁴⁵ Har: 4-8.

⁴⁶ http://www.armenianhistory.com/Nyuter/HISTORY/ArmeniaBC/legendsthe_beginnings_of_armenia.htm

⁴⁷ Mirza Bala, Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya, 21. vd.

⁴⁸ <http://www.armenian-history.com/Nyuter/HISTORY/ArmeniaBC/Hayasa/hayasa.htm>

Resmi Ermeni kaynaklarına göre Armenia adı bölgeye ilk olarak M.Ö. 2.700 yılı civarında Sümerler tarafından verilmiştir.⁴⁹ Başka kaynaklarda ise, kelimenin kökeni olarak Sami kökenli bir dil olan Aramca gösterilmekte ve anlamının da “*dağ/dağ ülkesi*” olduğu ileri sürülmektedir. Bu konu üzerine ulaştığımız kaynakların tamamı, adı geçen dillerin Sami kökenli olduklarını ve konsonantlı diller olduklarını göz ardı etmektedir. Bilindiği gibi bu dil ailesi sessiz harflerle yazılır. Bu yüzden Armenia sözünün sonundaki -ia takısının attığımızda elimizde Armen sözü kalmaktadır. Konsonantlı dillerde bu sözün yazılışı “RMN” şeklindedir. Yaptığımız araştırmada, kelimenin kökeni olarak Sami kökenli başka bir dil olan ve M.Ö. 4. bin ve 3. binde Mezopotamya’nın kuzeyinde hüküm süren Akadca’ya ulaşmış bulunmaktayız.⁵⁰ Bilindiği üzere Sami kökenli dillerin tamamı konsonantlı(=ünsüz) dillerdir ve yazılımları da bu şekilde yapılır. Armenia sözünün Sami kökenli olduğunu kesin olarak bildiğimize göre, bu sözün RMN kökünden geldiğini anlıyoruz. Akad çiviyazısıyla yazılımları “” şeklinde olan sözün kelime anlamı “*Nar*”dır ve RMN kökü ile hem günümüz Arapçasında hem de İbranicesinde yaşamaktadır.⁵¹ Asurca’da bulunan “*armanu*” sözü de, benzer bir şekilde “*kayısı*” anlamına gelmektedir.⁵² Yüksek iklimlerde yetişen bir bitki olan narın çok eski dönemlerden bu yana İran yaylasında yetiştirildiği bilinmektedir.⁵³ Bu da, Armenia sözünü kapsayan bölgeye işaret etmektedir. Söz ilerleyen yıllarda, büyük olasılıkla anlam kaymasına uğramış, hem bir etnik grup adı olmuş, aynı zamanda da dağlık ülke anlamında kullanılmıştır. Sonuç olarak Armenia ya da Ermeni sözü asla bir etnisiteyi belirtmemektedir.

⁴⁹ Thomas J. Samuelian, An Overview of Ancient and Modern Sources and Theories, 5.

⁵⁰ <http://www.premiumwanadoo.com/cuneiform.languages/dictionary/dosearch.php?searchkey=armannu& language=rawakkadian>

⁵¹ Arapça: «nar»

⁵² M. Civil, The Assyrian Dictionary, 291.

⁵³ Bob Gough, “Pomegranate”, An Encyclopedia of Small Fruit, 85.

3.2. Albania adı:

Aras ve Kür nehirleri arasında bulunan ve doğudaki sınırları Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgenin⁵⁴ Helenistik Dönemden itibaren adı "Albania=Albanya=Alban Ülkesi"dir.⁵⁵ M.Ö. II. Yy yazarlarından Arrianus, "İskender'in Anabasisi" isimli eserinde Alban ülkesinden bahsetmektedir.⁵⁶ Eski-yeni bütün kaynaklarda Alban adı bir etnik topluluğun adı olarak zikredilmektedir. Bu etnik topluluk dolayısıyla bölgeye Albania=Albanya adı verildiği düşünülmektedir. Ancak kaynaklarımızda adın etimolojik kökeni ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Özellikle Azerbaycan'da konuyla alakalı olarak yapılan bütün çalışmalarda, Alban isimli bir kavmin varlığından hareketle Alban halkının bölgeye adını verdiği belirtilmektedir.⁵⁷ Ancak bölgenin ve devletin tarihi, bölgeye egemen olan gerek Parth ve Sasani, gerekse de Roma ve Doğu Roma'nın vassal gücü konumunda bulunan Ermeni=Armenia Krallığının tarihiyle çok fazla iç içe geçmiştir.⁵⁸ Bölgede yürütülen arkeolojik çalışmaların henüz çok yeni olması da, Albania bölgesinin erken dönemiyle ilgili bilgileri almamızı engellemektedir.

Kaynaklarda Alban sözüne ilk olarak, Roma Dönemi kaynaklarında rastlamaktayız. Genel kanı, bölgenin adının Aqua-Alba⁵⁹ nehrinden geldiği yönündedir.⁶⁰ Ancak adın Türkçe "Alp" sözünden geldiği de iddialar arasındadır.⁶¹ Bu şekilde bakıldığında Türkçe "Alp" sözüne Farsça "-an" takısı getirilerek yapılmıştır. Bu takdirde ülkenin adı "Kahramanlar Diyarı" anlamına gelmektedir. Gerek o dönem, gerekse sonraki dönemlerde yabancı kuvvetlerle yapılan savaşlarda gösterilen mücadelecî duruş, Alban sözünün kökeninin buradan gelmiş olabileceğini gösterebilir. Ayrıca Ermenice'de bölgeye verilen "Agvan" adından dolayı, bu ismin Farsça "hoş, güzel" demek olan "Agu" sözünden geldiği de ileri sürülmüştür.⁶² Ancak Ermenice'nin dil kurallarında l'nin g'ye, b'nin de v'ye dönüşebildiği, bundan

⁵⁴ Har: 12-13.

⁵⁵ Har: 14.

⁵⁶ Arrianus, İskender'in Anabasisi, 180.

⁵⁷ Qeybullayev, Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarixinden, 129.

⁵⁸ Ek: 1, Lev: 7, Har: 12-13.

⁵⁹ Bugünkü Ağsu=Aksu nehri.

⁶⁰ (Bkz: 47) Mirza Bala, 8.

⁶¹ A.g.e. 29.

⁶² A.g.e, 13.

dolayı da “Agvan” sözünün “Alban”ın Ermenice’deki şekli olduğu kaydedilmektedir.⁶³

3.3. Athropathena:

Makedonya Kralı III. Aleksandr’ın M.Ö. 323’te Babil’de ölümü üzerine, komutanları ülkeleri paylaşmış, ancak kısa zamanda da birbirlerine düşmüşlerdi. Bu paylaşım sırasında, aslen Pers ordusundan bir general olup Aleksandr’ın tarafına geçen Athropathena,⁶⁴ antik devirdeki adıyla Araxes⁶⁵ nehrinin güneyinde, Hazar Denizi kıyılarına yakın kesimlerde hüküm sürmüş⁶⁶ ve bölgeye onun adına nisbetle Athropathena adı verilmiştir.⁶⁷ Azerbaycan adının, bu isimden dönüştüğü düşünülmektedir. Belirtilen bölge, günümüzdeki kabaca Güney Azerbaycan olarak bilinen bölgenin doğusunda, İran idari yapılması içerisindeki Erdebil Eyaleti topraklarını kapsamaktadır.⁶⁸

⁶³ (Bkz. 47) Mirza Bala, 14.

⁶⁴ Ali İpek, 3.

⁶⁵ Araxes: Bugünkü Aras Nehri.

⁶⁶ Har: 11.

⁶⁷ <http://www.iranicaonline.org/articles/atropates-aturpat-lit> (07.11.2011)

⁶⁸ Har: 16.

4. Zağros Dağları Bölgesi Tarihi⁶⁹

4.1 Elâmlar:

M.Ö. 4. bin, dünyada uygarlığın gelişmeye başladığı bir dönemdir. Mezopotamya'nın güneyinde Sümer Ülkesi olarak adlandırılan bölgede ortaya çıkan şehir devletleri, uygarlık anlamında dünya tarihinin gördüğü en önemli atılımlardan birisini gerçekleştirmişlerdir.⁷⁰ Gerek kökenleri, gerekse de oluşturdukları uygarlık üzerine çok sayıda görüş bulunan Sümerler, adı geçen bölgede akisleri günümüze kadar ulaşan bir uygarlığı oluştururlarken⁷¹ onların doğusunda, Elam adı verilen bir başka uygarlık da tarih sahnesine çıkmıştı.⁷²

Başkentleri Susa (=Şuş) şehri olan Elamlar, takriben M.Ö. 4. bin yıl sonlarından itibaren bölgede önemli bir güç oldular.⁷³ Mezopotamya'nın o dönemki yöneticileri olan Sami kökenli Akad devletiyle yaptıkları uzun savaşlardan sonra, M.Ö. 2.280 yılı civarında Sümer ülkesini ele geçirdiler.⁷⁴ M.Ö. 2.115 yılında yapılan savaş sonucunda ise, Sümerlerin siyasi olarak egemenliği ortadan kalktığı gibi Sümer dili de ortadan kayboldu.

Dünya siyasi tarihinde bu derece önem taşıyan Elam devleti ile ilgili olarak kutsal kitaplarda geçen efsanevi bilgileri bir tarafa bırakacak olursak, gerçek bilgilerimiz 20. yy başlarından itibaren bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar neticesi elimize geçmiştir. Kendilerine özgü bir çiviyazısı kullanan Elamlar'ın kendilerine, "Enzan ya da Anşan" dedikleri bilinmektedir.⁷⁵ Kendilerinden sonra hakimiyeti ele alan ve Hint-Avrupa soylu olan Perslerin Akhameniş Kralları da unvan olarak "Anzan

⁶⁹ Harita: 1-2.

⁷⁰ Gökân Tok, Uygarlığı Doğuran Halk Sümerler, 81.

⁷¹ Begymurad Gerey, 5.000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları, 10.

⁷² Bkz. Lev: 3, Har: 4.

⁷³ Harita: 4.

⁷⁴ (Bkz. 38) Zehtabi, 52.

⁷⁵ A.g.e. 53.

Prensi” unvanını kullanmışlardır. Bu da, onların oluşturdukları uygarlığın ne kadar önemli ve kalıcı bir etkisi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Zehtabi’ye göre dilleri, Türkçe’nin de dahil bulunduğu eklemeli diller grubundan olan Elamlar, Pers Kralı I. Darius döneminin ilk yıllarında (M.Ö. 522-486) egemenliklerini tamamen kaybederek Pers İmparatorluğu içerisinde bir satraplık haline gelmişlerdir.⁷⁶

M.Ö. 3. bin yılın sonlarına doğru, bugünkü İran topraklarının Güney Batısında Elamlar hüküm sürerken onların kuzey kesiminde isimlerini Mezopotamya çivi yazılı tabletlerinden öğrendiğimiz başka halklar yaşamaktaydı.

⁷⁶ (Bkz: 38) Zehtabi., 55.

4.2. Tabletlerde Geçen Turki Krallığı:

M.Ö. 2291-2255 yılları arasında hüküm süren Akad Kralı Naram Sin döneminde yazılan ve kopyaları Anadolu'da Hattuşa(=Boğazköy), Mısır'da Tel-Amarna ve Mezopotamya'da Babil kenti kayıtlarında bulunan Shemshara Tabletinde, Naram-Sin'in Anadolu taraflarına yaptığı bir seferden bahsedilmektedir.⁷⁷ Anadolu'ya yapılan sefer sırasında, Akadlara karşı ortak hareket eden krallıkların sıralandığı bu tabletin 15. satırında geçen "*Turki Kralı İlsunail.*" sözü, bazı araştırmacılar tarafından bölgedeki Türk varlığına delil olarak gösterilmektedir.⁷⁸ Ancak burada adı geçen Turki sözünün, adı geçen topluluğun kendilerine verdikleri bir isim mi olduğu, yoksa Akadlar tarafından mı bu şekilde adlandırıldıkları bilinmemektedir. Ayrıca topluluğun kendi dilinden Sami kökenli bir dil olan Akadca'ya, oradan da Sami kökenli Babil Aramcası ve Eski Mısır diline ve Hint-Avrupa kökenli bir dil olan Hititçe'ye çevrilen ve ilk yazılışından son çevrilişine kadar 1.000 (bin) yıla yakın süre geçmiş bulunan bu ismin Türk sözü ile ilgili olduğunu öne sürmek için elimizde yeterli kanıt bulunmamaktadır. Bölgede yapılmış ve halen de yapılmakta olan bütün arkeolojik çalışmaların değerlendirilmesiyle daha sağlıklı bir sonuca ulaşılabilir.

4.3. Kassi(t)ler:

M.Ö. 2. bin yıl'da, İran coğrafyasında varlığı bilinen halklardan birisi de, bugünkü Loristan eyaleti merkezli olan Kassi(t)lerdir.⁷⁹ Tıpkı diğer halklar gibi Kassi(t)ler hakkında da çok fazla bilgi yoktur. Bunun önemli nedenlerinden bir tanesi, 1920-1940 arasında İran'da yapılan arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkarılan malzemelerin, gerekli hiçbir incelemeye tabii tutulmadan Avrupa'ya kaçırılmış olmasıdır.

⁷⁷ H.G. Güterbock, *Die Historische Tradition..*, 68.

⁷⁸ Ekrem Memiş, "M.Ö. 3. Bin Yılında Anadolu'da Türkler", 36.

⁷⁹ Ergin Ayan, *Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi*, S. 24.

Kassi(t) dili eklemeli dillerden olup daha önce görmüş olduğumuz Elamların diliyle pek çok ortak noktaları bulunduğu ileri sürülmektedir.⁸⁰

Kassi(t)lerin yaşadıkları dağlık bölgede at yetiştirdikleri, civar ülkelere at ve koşum takımları ihraç ettikleri de bilinmektedir.⁸¹

4.4. Hurriler (Mitanniler):

Doğu Anadolu, Azerbaycan, Kuzey İran ve Suriye ile Mısır'a kadar uzanan geniş Ön-Asya coğrafyası içerisinde, M.Ö. 3. bin yıldan itibaren ismi kayıtlara geçen ilk halk Hurri kavmidir.⁸² Bu çok geniş coğrafya içerisinde yaşayan Hurrilerin de kökenleri üzerine çok fazla tartışma yürütülmüştür. Hint-Avrupa ve Sami kökenli olmadıkları hususunda ittifak edilen Hurrilerin bıraktıkları dil kalıntılarına bakılarak Kafkas kökenli bir halk oldukları ileri sürülmüştür. Ancak, yazılı bir dilleri bulunmayan bir halkın dilleriyle alakalı olarak köken tesbitine gitmek çok da sağlıklı sonuçlara ulaşmamızı sağlamaz.

Ancak kimi araştırmacılar bu görüşlere karşı çıkmaktadır. Hurri dili üzerine yapılan bazı araştırmalar bu dilin eklemeli diller sınıfına girdiği, yani Türkçe'nin de dahil olduğu dil grubundan olduğunu göstermektedir.

Hurrilerin yayılma alanları Azerbaycan'ın Hazar kıyılarından başlayarak Akdeniz'e kadar uzanmaktaydı. Bu büyük alan içerisinde tek ve özellikli bir kültür sahası görülmektedir. Bu kültür için çok çeşitli isimler teklif edilmişse de özellikle Türk araştırmacılar ve bilim adamları tarafından "Erken Huri Kültürü" adı genel kabul görmüştür.⁸³

⁸⁰ (Bkz: 38) Zehtabi, 66.

⁸¹ A.g.e. 66.

⁸² Harita: 1-4-6.

⁸³ Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, 15-16.

Hurriler, M.Ö. 1400 civarında ikiye bölünmüştür. Torosların güneyinde ve Suriye’de yerleşik bir devlet kuran gurup Mitanni adını almış⁸⁴ ve Hint-Avrupa adlarını kullanmaya başlamışlardır. Kuzeyde, bugünkü Doğu Anadolu bölgesinde göçer olarak yaşamaya devam eden Hurriler ise, 13. yy başından itibaren doğudan gelen yeni bir göçebe grubu olan Uruadri halkıyla birleşmiş ve Van Gölü havzası merkez olarak kurulan Urartu Devletinin⁸⁵ asli unsurlarından birisi olmuşlardır.^{86 87}
88

⁸⁴ Solmaz Qaşqay, Manna Dövleti, S. 25.

⁸⁵ Harita: 1-6-7.

⁸⁶ Altan Çilingiroğlu, Urartu ve Kuzey Suriye, 5.

⁸⁷ Tuncer Balkaya, Hurri-Mitanni Devleti, 25.

⁸⁸ Bkz. Har. 7.

4.5. M.Ö. 2. Binyılda Bölgede bulunan diğer halklar:

Bölgedeki tüm bu halkların dışında kaynaklar, M.Ö. 2. bin yıl sonlarına doğru, yine Zağros dağlarının doğusunda başka bir halktan bahsetmektedir. Bunlardan bir tanesi bugünkü Irak'ın kuzeydoğusunda Zağros Dağlarının hemen yakınında yer alan Mari Kenti arşivlerinde Kral Şamsi-Adud'un haberleşmelerinde düşmanları olan Turukku adlı bir kavimden söz edilmektedir.⁸⁹ Bu konuyla ilgili olarak şimdiye kadar birkaç makale dışında ciddi hiçbir çalışmanın yapılmamıştır. Yazılan makaleler de, Tevrat, İncil ve Kur'an gibi Kutsal kitaplardan alıntılarla süslüdür.^{90 91}

1998 yılında, Hakkâri kent merkezinde bulunan ve arkeolojik literatüre "Hakkâri Stelleri" olarak geçen mezar taşları da, Mari kenti metinleriyle paralel olarak, aynı döneme tarihlenmektedir. (M.Ö: 15-12. yy).⁹² Eğer kent metinlerinde geçen Turukku halkı ile, bu stelleri diken halk arasında bir ilişki kurulabilirse tarihin ve arkeolojinin pek çok bilinmeyenleri ortaya çıkartılabilir.

4.6. Urartular:

M.Ö. 13. yy'dan başlayarak Asur kaynaklarında, kuzeylerindeki dağlık ülke için yeni bir adlandırılmanın yapıldığı görülmektedir. Uru-adri ülkesi tabiri, yaklaşık olarak bugünkü Van Gölü havzasını kapsamaktadır.⁹³ Taş ve maden işçiliğinde çok ileri olan bu halkın kökeni ile ilgili olarak çok değişik varsayımlar ortaya atılmıştır. Dilden yola çıkan araştırmacılara göre Uru-adri=Urartu Halkı Kafkas kökenli bir dil konuşmaktaydılar. Bazı araştırmacılara göreyse Hititlerin doğuya doğru ilerlemeleri dolayısıyla, bugünkü Doğu Anadolu yaylalarında bulunan göçebe Hurrilerin doğuya

⁸⁹ Sadi Bayram, "Kaynaklara Göre G.Doğu Anadolu'da Proto-Türk İzleri", 95-96.

⁹⁰ (Bkz: 78) Memiş, 36.

⁹¹ (Bkz: 87) Bayram, 9-119.

⁹² (Bkz: 82) Sevin, 109.

⁹³ Har: 6-7.

çekilmesi ve doğudan, İran Yaylası üzerinden gelen yeni halklarla karışmalarıyla oluşmuş bir halktır. ⁹⁴

Bölge'ye ilk Asur seferleri, M.Ö. 13. yy'da, Asur kralı I. Tikulti Ninurta tarafından yapılmış ve bu topraklar "Urartu" olarak adlandırılmıştır. Ancak yerine geçen I. Salmanasar döneminde adı geçen bölgeye "Nairi Ülkesi" denilmiştir. ⁹⁵

M.Ö. 10. yy'dan itibaren, Asur kralları kuzeylerinde bulunan bu krallığa doğru sürekli seferler yapmışlardır. Buradan da krallığın güçlülüğü ve zenginliği ortaya çıkmaktadır. Ancak yapılan bütün seferlere rağmen Asur, Urartu ülkesine boyun eğdirememiştir. Aksine Urartu Devleti gittikçe güçlenerek doğuda Urmiye Gölü'nün ötesine, kuzeyde ise bugünkü Ermenistan topraklarına kadar uzanmışlardır. ⁹⁶ Özellikle M.Ö. 9. yy'da başlayan bu güçlü yayılma hareketiyle birlikte Doğu Anadolu'daki ilk yerel devletin de oluştuğunu görmekteyiz. ⁹⁷ 8. yy'ın ilk yarısında hüküm süren krallar döneminde Urartu hakimiyeti batı'da Fırat nehrini aşarak Kuzey Suriye'ye ve Orta Anadolu dolaylarına kadar ulaşmıştır. ⁹⁸ Ancak bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve giderek şiddetlenen Kimmer ve İskit akınları krallığın durumunu sarstı. Urartu yazılı kayıtlarında ilk olarak M.Ö. 774 tarihinde, Kral I. Argišti'nin Çıldır Gölü civarına yaptığı sefer sırasında adlarından "İş-gu-gu-lu" şeklinde bahsedilen İskitler, ⁹⁹ zamanla bölgenin özellikle doğusunu tamamen ele geçirmişlerdir. Bölgeye yerleştikten sonra bir süre durgunlaşan İskit akınları, M.Ö. 7. yy'ın ortalarında tekrar yoğunlaşmış ve İran'da ortaya çıkan Medlerle anlaşarak, yaklaşık olarak M.Ö. 650 civarında Urartu Devleti'ni ortadan kaldıran İskitler bir süreliğine de olsa bütün Anadolu'ya hakim olmuşlardır.

⁹⁴ (Bkz: 82) Erzen, 16.

⁹⁵ R. Heydari, Urumiye Gölü'nün Batısında Bulunan Önemli Yazıtlar, 28.

⁹⁶ Har: 4-5.

⁹⁷ Veli Sevin, Demir Çağı: Urartu Devleti, 442.

⁹⁸ A.g.m. 451.

⁹⁹ A.g.m. 452.

4.7. Manna-Mada-Med:

Yaklaşık olarak, M.Ö. 10. yy'dan itibaren Asur ve Urartu kaynakları, Urmu Gölü yakınlarında ve Tebriz civarında bulunan Manna ya da Mada isimli bir halktan ve bu halkın devletçiklerinden bahsetmektedir.¹⁰⁰ Bizim kaynaklarımızda geçen Med adının da, bu Mada adından dönüşmüş olması muhtemeldir.¹⁰¹

Bölgenin zengin kaynakları üzerinde hak iddia eden gerek Urartular, gerekse Asurlular, çok sayıda askeri sefer yapmışlar^{102 103} ancak sonunda 8. yy'dan itibaren kuzeyden gelerek bölgeye akın eden önce Kimmerlerle, ardından da İskitlerle işbirliği yaparak önce Urartu Devletini ortadan kaldırmışlardır.¹⁰⁴ Urartu devletinin yıkılmasının ardından da Med-İskit-Babil ittifakı Asur Devletini yıkmıştır. İskitler'in Anadolu ve bütün Ön Asya coğrafyasında 28 yıl süren egemenliklerinin¹⁰⁵ ardından Med devleti, büyük bir imparatorluk olarak Kızılırmak'a kadar bütün Anadolu'ya egemen olmuştur. Ancak efsaneye göre, Med Kralı Kyaksares'in kızının oğlu olan ve Hint-Avrupa soylu Pers halkının hükümdarı olan Anzan(=Enşan) hâkimi Kyroş, bir darbeyle egemenliği ele geçirerek Med devletinin yıkmış, yerine Pers hanedanlığını kurmuştur.¹⁰⁶

¹⁰⁰ (Bkz. 83) Solmaz Qaşqay, S. 3.

¹⁰¹ Har: 4-5.

¹⁰² (Bkz: 93) Heydari, 28-29.

¹⁰³ (Bkz: 38) Zehtabi, 146-147-148.

¹⁰⁴ İ. Durmuş, Sakalar ve Hunlar Döneminde Anadoludaki Türk Varlığı, 35. Ancak son dönemde yapılan bazı yayınlarda Med İmparatorluğu diye bir yapının olmadığı, bunun tamamen Herodot tarafından uydurulmuş olduğu söylenmektedir. Bkz: Rollinger, "Med Krallığı Hayalet İmparatorluk", Arkeo-atlas: 6. İstanbul, 2007. Ancak özellikle Azerbaycanlı tarihçi ve arkeologlar Herodot'un söylediklerinde ısrar etmektedir. Bkz: Zehtabi, A.g.e.

¹⁰⁵ (Bkz: 4) Herodot, 293.

¹⁰⁶ A.g.e., S. 73.

5.İskitler ve Kimmerler

M.Ö. 8. yy'dan itibaren, Ön-Asya siyasi coğrafyası şu şekilde biçimlenmişti: Bölgenin en büyük gücü Sami kökenli Asurlulardı. Zağros Dağlarından başlayarak bütün Mezopotamya, Suriye ve Mısır Asurluların elindeydi. Asurluların kuzeyinde, bugünkü Van Gölü Havzasında Urartu Devleti bulunmaktaydı. Urartuların yayılım alanları batıda Fırat nehri ile doğuda Urmu (Urmiye) Gölünün doğusuna kadar uzanmaktaydı. Urartuların doğusunda Manna Ülkesi vardı. Batıda ise, Geç-Hitit Devletçikleri, Malatya'dan Akdeniz'e kadar olan Toroslar üzerinde yayılmıştı.¹⁰⁷ Urartu topraklarındaki madenler ve Manna ülkesindeki ormanlar yüzünden Asurlular sürekli bu iki ülkeye seferler yapmışlardır. Bu seferler hiçbir zaman kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Çünkü her iki devlet de, kendi topraklarını inatla savunmuşlar ve gerektiği zaman birbirleriyle ittifak kurmuşlardır.¹⁰⁸ 8. yy ortalarında Asur iyice kuvvetlenmiş, buna karşılık Urartular zayıflamaya başlamışlardır. Asurluların kuvvetlenmesiyle birlikte Manna ülkesi de ister istemez onların egemenliğini kabul etmişti. Ancak halk bunu kabul etmeyerek sürekli isyan ediyordu. Tam bu dönemde Kafkasları geçerek güneye inen bir halk Urartu ve Manna sınırlarına gelmiştir. Kimmerler olarak bilinen bu halkın adının kökeni tam olarak bilinmemektedir. Ancak Asurca Kumaru sözünden geliyor olabilir. Kumaru sözü Asur dilinde “sınır” anlamına gelmektedir.¹⁰⁹

Bölgeye gelen Kimmerler, usta okçu ve savaşçılık özellikleri nedeniyle hem Urartu hem de Manna ordularında Asurlulara karşı görev aldılar.¹¹⁰ Ancak bu durum çok uzun sürmedi. Zira, Kimmerleri kendi toprakları olan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır bölgesinden kovan İskitler, Kimmerlerin peşinden bu sefer de güneye inmişlerdi. İskitlerin kalabalık bir şekilde gelmeleri üzerine önce Manna ülkesindeki Kimmerler batıya, Urartu ülkesindeki soydaşlarının yanına sığınmışlar, onlar da hep birlikte İskitlerin önünden kaçarak Anadolu içlerine çekilmişlerdir. Bu çekiliş sırasında onlara engel olmak isteyen Urartular'a ait kaleleri de yakıp yıkmışlardır. Bu sebeple, arkadan

¹⁰⁷ Har: 7.

¹⁰⁸ Sevin , Urartu Devleti, S. 80.

¹⁰⁹ The Assyrian Dictionary, 8/532.

¹¹⁰ (Bkz: 105) Sevin, 81.

gelen İskit akınlarına dayanamayan Urartu devleti çok geçmeden ortadan kalkmıştır.

111

İskitlerin önünden Anadolu'ya çekilen Kimmerler, Orta Anadolu'nun batısında, Eskişehir-Ankara-Afyon dolaylarında hüküm süren Frig Devletine saldırmışlardır.¹¹² Kimmerlerin önünden kaçan Frig halkı daha batıya, bugünkü Manisa bölgesinde bulunan Lidya devleti topraklarına yerleşmişlerdir. Bunun izleri, o dönemdeki Lidya sikkelerinde görülmektedir.¹¹³ Kimmerlerin saldırıları Frigya bölgesiyle sınırlı kalmamış, Lidya bölgesine de yayılmış ve akropol¹¹⁴ dışında başkent Sardys de Kimmerlerin eline geçmiştir.^{115 116}

Kimmerlerin Frig ülkesine yerleşmeleri karşısında, İskitler de onların peşinden Anadolu'ya gelmiştir. Bu dönemdeki İskit hükümdarının, Anadolu'daki merkezini Torosların kuzey yamaçlarında, bugünkü Niğde civarına kurduğu bilinmektedir. Buradan başlayarak bütün Anadolu'ya egemen olan İskitler, ardından doğuya dönmüşler, Med ve Babillilerle birleşerek Asur'un başkenti Ninova'yı kuşatmışlardır. Şehri ele geçirip yaktıktan sonra gitgide bütün bölgenin tek hakimi durumuna gelen İskitler, Suriye ve Filistin'i de ellerine geçirmişler, sınırlarına geldikleri Mısır'ın önlereinden, dönemin firavunu'nun verdiği değerli hediyeler dolayısıyla geri dönmüşlerdir.

Bu dönemde eski Frig ülkesindeki Kimmerler, konar göçer hayatlarına devam etmişlerdir. Ağırlık merkezleri, Frig başkenti olan Gordion yöresi olan Kimmerler, kaynaklara göre takriben M.Ö. 600 yılı civarına kadar Anadolu'da kalmışlardır. Bu yıllarda gittikçe güçlenen Lidya, batıya doğru ilerlemiş ve Kimmerleri Kızılırmak¹¹⁷ın ötesine atmış ve bu şekilde Anadolu'dan çıkartmıştır.¹¹⁸

¹¹¹ Feridun Ağasıoğlu, Qadim Türk Boyları, S. 10-11.

¹¹² Tülin Kaya, Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında Frigler, 14.

¹¹³ O. Tekin, Sard Çayının Altınları, 95.

¹¹⁴ Antik Dönem şehirciliğinde şehri meydana getiren üç ana bölümden birisidir. Diğerleri Polis (Halkın yaşadığı kesim) ve Nekropolis(mezarlık)dir.

¹¹⁵ (Bkz: 4) Herodot, 14.

¹¹⁶ O. Casabonne, Kimmerler-İskitler ve Amazonlar, 28.

¹¹⁷ Antik Halys nehri.

¹¹⁸ (Bkz: 4) Herodot, 12.

Kaynaklar Kimmerler konusunda bundan sonra sessizliğe gömülmektedir. Kimmerlerin Anadolu'dan çıkartılmasından ne oldukları, nereye gittikleri yakın döneme kadar bilinmiyordu. Ancak yakın zamanda yayınlanan bazı araştırmalar, bu konudaki bilinmezliği ortadan kaldırmaya başlamıştır.

M.Ö. 4. yy'a tarihlendirilen Pazırık Kurganlarında yapılan çalışmalarda kurganların mimari planının Anadolu'daki Frig dönemi tümülüs¹¹⁹ yapılarıyla benzerlik gösterdiği görülmüştür. Bundan yola çıkılarak derinleştirilen araştırmalarda, Gordion kentindeki Frig tümülüslerinden bir kısmının Kimmerlere ait olduğu tesbit edilmiştir. Kimmerler bu tarz mimariyi bölgede öğrenip geldikleri topraklar olan Altay Dağları eteklerine dönmüşler ve burada Pazırık bölgesindeki kurganlarında bunları kullanmışlardır.

Kimmerler'in bu şekilde, yani Anadolu'dan çıkarıldıktan sonra, Altaylar'a kadar hangi yolu izledikleri ise şimdiye kadar bilinmemektedir. Bu yol için iki güzergâh vardır. Bunlardan birisi geldikleri yol olan Kafkaslar ve Hazar'ın kuzeyinden geçen yol. Diğeri ise Hazar ülkesinin güneyinden giden yol.

Kafkaslar ve Hazar'ın kuzeyi, o dönemde de Kimmerlerin düşmanı olan İskitlerin elindeydi. Bu nedenle Kimmerlerin İskit ülkesinden geçerek Altay dağları bölgesine gitmeleri olanaksızdır. Bu yüzden kullandıkları yolun güney yolu, yani Hazar Denizinin güneyinden bugünkü İran toprakları üzerinden olması muhtemeldir.¹²⁰

Kimmerler, Lidyalılar tarafından Anadolu'dan çıkartıldıkları dönemde, Lidyalılar'ın doğusunda Med Devleti hüküm sürmekteydi. Daha evvel de belirttiğimiz gibi, bugünkü Güney Azerbaycan bölgesinde M.Ö. 1. bin yıl başlarında varlığı bilinen Manna-Mada ülkesi halkları, yaklaşık olarak 7. yy'ın ikinci yarısında birleşip bir devlet kurmuşlardır.¹²¹ İskitler, 28 yıl kadar süren hakimiyetlerinin ardından bölgeden ayrılmışlar ve kuzeye çekilmişlerdi. Bölgenin eski büyük güçleri olan Urartu ve Asur'un da yıkılmış olmasından yararlanan Medler Kızılırmak'a kadar uzanan Anadolu topraklarına kısa sürede hakim olup Lidyalılar'la komşu oldular.^{122 123}

¹¹⁹ Tümülüs: Mezar odasının üzerine toprak yığılması suretiyle oluşturulan mezar yapısı. Özellikle Anadolu ve Trakya'da yoğun olarak görülmektedir.

¹²⁰ Harita: 9.

¹²¹ (Bkz: 4) Herodot, 57.

¹²² (Bkz: 4) Herodot, 60.

Bu dönemde, M.Ö. 585 yılında Kızılırmak kıyılarında Medlerle Lidyalıların arasında bir savaş başlamıştır. Ana kaynağımız olan Herodot bu savaşın nedeniyle ilgili çok fazla bir şey söylememektedir. Ancak, Medlerin Kimmerlerle geçmişten gelen dostluk (belki de akarabalık) ilişkilerine dayanarak, savaşın Kimmerlerin Anadolu'dan çıkartılması üzerine gerçekleşmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Zira kesin olmamakla birlikte, Kimmerlerin Anadolu'dan çıkartılma tarihleri M.Ö. 600 civarına tarihlendirilmektedir. Kimmerlerin Kızılırmak'ı geçerek Med topraklarına sığınması karşısında da eskiden beri müttefikleri olan Med İmparatorluğu Lidya topraklarına saldırmıştır.

M.Ö. 28 Mayıs 585 tarihinde meydana gelen¹²⁴ güneş tutulması nedeniyle iki taraf da savaştan vazgeçmişler ve kız alma yoluyla hanedanlar arasında akrabalık tesis edilmiştir.¹²⁵ Medlerin (belki Kimmerlerin de) savaştan vazgeçmeleri üzerine, Kimmerler Anadolu'ya dönmek yerine Med ülkesine yerleşmişlerdir. Bu yerleşimin izlerini çalışmamızın konusunu oluşturan Tebriz müzesindeki balbal tipli heykellerde görebiliyoruz.¹²⁶

En geç M.Ö. 550 yılı civarında, ayaklanan Persler tarafından Med İmparatorluğunun yıkılması üzerine, bölgede oluşan kaos yüzünden Kimmerler bölgeden tekrar göçe başlamışlar ve Batı Türkistan üzerinden eski yurtları olan Altay dağları bölgesine geri dönmüşlerdir.

¹²³ Har: 8.

¹²⁴ Güneş tutulmasının tarihi, Batı Anadolu'daki Miletos kentinde yaşamış olan ünlü Filozof Thales tarafından hesaplanmıştı.

¹²⁵ (Bkz: 4) Herodot, 60.

¹²⁶ Bkz. "Tebriz Arkeoloji Müzesi" bölümü.

6.1. Armenia tarihi:

Yukarıda değindiğimiz gibi yaklaşık olarak M.Ö. 3. bin yıl sonlarından itibaren “Armenia” olarak adlandırılan bölgede çeşitli siyasi güçlerin oluştuğu görülmüştür. Bu siyasi güçler arasında en önemlileri Hurriler ve Urartulardır.¹²⁷ Kökenleri tartışmalı olan, ancak doğudan geldikleri genel olarak kabul gören bu halkların ardından, bir süre bölgede herhangi bir siyasi güç görülmez. Özellikle M.Ö. 7. yy’ın ortalarından itibaren kuzeyden, Kafkaslar üzerinden başlayan Bozkır kökenli Kimmer ve İskit akınları sonrasında¹²⁸ Urartu Devleti’nin yıkılmasından sonra bölgede bir otorite boşluğu oluşmuştur. Bu boşluğu doğudan, bugünkü İran bölgesinden gelen Med Devleti doldurmuş ve batıda Anadolu’nun ortalarına kadar egemen olmuştur.¹²⁹ Ancak son zamanlarda yapılan bazı araştırmalar Medlerle ilgili bilinenleri tamamen reddetmekte, hatta Med adı verilen bir topluluğun olmadığından bahsedilmektedir.¹³⁰

Medlerin hemen ardından, M.Ö. 550’li yıllardan itibaren, doğudan başlayarak batıya, Ege Denizi kıyılarına kadar egemen olan Pers İmparatorluğu bölgeye 200 yılı aşkın bir süre egemen olmuştur.¹³¹ Bu dönem ve hemen arkasından gelen Helenistik Krallıklar Döneminin sonlarına doğru,¹³² bölgeye hakim olan Helenistik hanedanlar olan Partların, Selevkosların ve Pontos Krallığı’nın zayıflamasından yararlanan yerel Ermeni hanedanları birleşerek Armenia Krallığı’nı kurmuşlardır.¹³³ Özellikle M.Ö. 1. yy’ın ilk yarısında, Roma İmparatorluğu’nun da iç savaşlar yüzünden bölgeyle ilgilenmemesi neticesinde sınırlarını batıda Fırat nehrine kadar genişleten Armenia Kralları,¹³⁴ batıdan Roma ordularının, doğudan ise Parthların sıkıştırılmaları neticesinde bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir.¹³⁵ Bu dönemden sonra bölge, Roma ile önce Parthların, sonrasında ise Sasanilerin arasında çeşitli defalar el değiştirmiştir.¹³⁶

¹²⁷ Ek: 1, Lev: 1.

¹²⁸ M.Ö. 7. yy. Ayrıntı için bkz: Yedinci Bölüm: İskitler ve Kimmerler.

¹²⁹ (Bkz: 4) Herodot, 60.

¹³⁰ Robert Rollinger, “Hayalet İmparatorluk”, 10.

¹³¹ (Bkz: 4) Herodot, Tarih, 43-49

¹³² Ek: 1, Lev: 6, Har: 10.

¹³³ Suetonius, On İki Caesar’ın Yaşamı, 24.

¹³⁴ Ek: 1, Lev: 7, Har: 12-13.

¹³⁵ (Bkz: 129) Suetonius, 50.

¹³⁶ A.g.e. 107.

Bu dönem içinde Armenia Krallarından Tridates, Roma İmparatoru Nero döneminde (M.S. 54-68) Roma'ya giderek İmparator'a tabi olmuştur. Bu tabiiliğin belirtisi olarak da, Nero tarafından bir dini törene katılmaya mecbur edilmiştir.¹³⁷

M.S. 4. yy'da Hristiyanlığı kabul eden Ermeni halkı, kilise etrafında örgütlenen bir toplum halinde varlığını sürdürdü.¹³⁸

¹³⁷ (Bkz. 129) Suetonius, 179.

¹³⁸ Armenia Ülkesinin özellikle Hristiyanlığı kabul edişlerinden sonraki tarihi, Albania tarihiyle iç içe geçmiş durumdadır. O yüzden de, Armenia bölgesi ve halkının geç dönem tarihini, bir sonraki bölüm olan "Albania adı ve tarihi" isimli bölümde vereceğiz.

6.2. Albania Tarihi:

Albania'nın bildiğimiz tarihi, oldukça geç dönemde M.S. 6. yy ortalarında başlamaktadır.¹³⁹ Bu dönemde Sasani Şahı olan I. Hüsrev Anuşirevan (531-579)'ın en sevdiği komutanlarından olan Mehran, isyan ederek kuzeye doğru çekilmiştir.¹⁴⁰ Daha sonra Şah'la anlaşan Mehran, Albanya bölgesini müstakil olarak idare etmeye başlamıştır.¹⁴¹ Mehran'ın adına nisbetle "Mehraniler" olarak adlandırılan bu sülale, yaklaşık olarak 150 yıldan fazla bir süre bölgeyi idare etmiştir. Bu dönemde, bölgede Hristiyanlık bütün kurumlarıyla birlikte kalıcı olarak yerleşmiştir.

Sasani-Bizans savaşları döneminden başlayarak bölge iki süper gücün savaş alanı haline gelmiştir. Bu savaşlar sırasında Ermeni kilisesi ve halkı, özellikle 451 Kalkhedon Konsili kararı dolayısıyla dindaşları Bizanslılar'a karşı Sasanilerle birlik olmuşlardır. Alban halkı ve kilisesi ise aksine, kendilerine yabancı saydıkları Sasani devletine karşı Bizansla ilişki kurmuştur. Bu savaşlar sırasında, Bizansla müttefik olarak savaşan Hazarların orduları da Albanya topraklarına akınlar yapmıştır.¹⁴²

Sasani-Bizans savaşlarının bittiği dönemde, İran ordusunda önemli başarılar gösteren Albanya Prensi Varaz-Grigor'un ikinci oğlu olan Cevanşir, son İran şahı Yezdegird tarafından o sıralarda güney batıdan Sasani topraklarına girmeye hazırlanan Arap-İslâm ordularını karşılamak üzere görevlendirildi.¹⁴³ Cevanşir, İslâm ordularının ilk saldırılarına gayet başarıyla karşı koymuş, bu da halk arasında ve Sasani sarayında prestijini yükseltmiştir. Ancak, sıklaşan İslam akınları karşısında durumun kötüye gittiğini anlayan Cevanşir, kendisine bağlı kuvvetlerle babasının toprakları olan Albanya'ya çekildi.¹⁴⁴

¹³⁹ Kalankatlı Moses, Albania Tarihi, 157.

¹⁴⁰ Kalankatlı Moses, adı geçen eserinde bu çekilişin Hazar ülkesine doğru olduğunu ve Mehran'ın asıl amacının da Kafkasları geçip Hazarlara katılmak olduğunu yazmaktadır. Cevanşir'in gerek Hazarlarla gerek başka bozkır halklarıyla hiçbir bağlantısı olmadan bu şekilde davranıyor olması gerçekçi görünmemektedir. Zaten Moses de ilerleyen sayfalarda "Cevanşir'in Türkistan Halklarıyla akrabalığından" bahsetmektedir.

¹⁴¹ (Bkz: 135) Kalankatlı Moses, 158.

¹⁴² A.g.e. 166.

¹⁴³ A.g.e. 178.

¹⁴⁴ (Bkz. 135) Kalankatlı Moses, 183.

Sınırları Aras nehri ile Kafkas Dağarı arasında, kabaca günümüzdeki Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarını kapsayan alanda¹⁴⁵ hakimiyetini kuran Cevanşir, bölgeyi yarı bağımsız olarak idare etmeye başlamıştır. İran’da Sasanilerin yıkılmasının ardından bütün bölgeye egemen olan İslâm halifeliğine ve dindaşı Bizans’a aynı derecede yakın olan Cevanşir, her iki güce de vergi vermesine rağmen bu iki önemli gücü kendi işlerine karıştırmamaya özen göstermiştir.

Kaynaklar Cevanşir’in, Sasani hanedanının da atası olan Erdeşir’in soyundan geldiğini söylemektedir. Bu kanımızca Cevanşir’in bölgedeki hakimiyetini yasallaştırmak için ileri sürülmüş gerçek olmayan bir iddiadır. Zira aynı kaynaklarda Cevanşir’in Türkistan halkıyla¹⁴⁶ akrabalığı olduğunu da söylemektedir.¹⁴⁷ Bu yüzdendir ki, Cevanşir’in, eski devirlerden beri o topraklarda yurt tutmuş olan Türk boylarından birisine mensup olma olasılığı yüksektir. Ayrıca bu, akrabalığın, yani köken birliğinin o dönem bilindiğini de göstermektedir.

Cevanşir’in bir suikast’e kurban gitmesinin ardından (yaklaşık 680-681)¹⁴⁸ yerine kardeşinin oğlu Varan-Tridat, ondan sonra da Şero geçmiştir. Şero’nun hakimiyet döneminde Alban Kilisesiyle Ermeni Kiliseleri arasındaki çekişme en üst düzeye çıkmıştı. 451 tarihli Kalkhedon Konsülünün kararları neticesinde Hristiyan Kiliseleri arasında dinsel ayrımlar meydana gelmiştir. Özellikle Ermeni Kilisesi, daha önceki dönemlerden de bildiğimiz gibi, bölgedeki en kuvvetli devlete dayanmayı yaşam politikası olarak görmekteydi. Alban Kilisesiyle aralarındaki “Havari Kilisesi” olma iddiası nedeniyle süren çekişme de bunda rol oynamaktaydı.¹⁴⁹

Ermeni Patriği bir mektupla Alban Hükümetini, Şamdaki Emevi Halifeliğine şikayet etmiştir. Halifenin emriyle Albanya Hükümdarı Şero ve bütün ailesi Suriye’ye sürülmüştür.¹⁵⁰ ¹⁵¹ Bu tarihten sonra bölge Halifeliğe bağlı valiler tarafından yönetilmiştir.

¹⁴⁵ (Bkz: 47) Mirza Bala, 9.

¹⁴⁶ Türklerle.

¹⁴⁷ (Bkz: 135) Kalankatlı Moses, 206.

¹⁴⁸ A.g.e. 222.

¹⁴⁹ A.g.e. 134.

¹⁵⁰ Yak. 704-705 civarı.

¹⁵¹ (Bkz: 135) Kalankatlı Moses, 290.

Mehraniler Hanedanından Albanya topraklarında hüküm süren isimler:

- 1- Mehran
- 2- Armayel
- 3- I. Vard
- 4- Vardan
- 5- II. Vard
- 6- Varaz-Grigor
- 7- Cevanşir (637-680)¹⁵²
- 8- Varan-Tridat
- 9- Şero¹⁵³

¹⁵² A.g.e. 157-158-159.

¹⁵³ A.g.e. 230-231.

7. Tebriz Azerbaycan Müzesi:

Çalışmamızda inceleyeceğimiz balbal formlu taş heykeller, Tebriz kentinde bulunan Azerbaycan Taş Eserler Müzesinin bahçe kısmında sergilenmektedirler.

Müze, Tebriz şehir merkezinde bulunan müze 1958 yılında yapılmıştır. Duvarlarla çevrili geniş bir bahçesi bulunan bina üç katlıdır. Binanın giriş kapısının her iki tarafında, Ortaçağ'da, büyük ihtimalle Karakoyunlu ya da Akkoyunlu dönemlerinden kalma iki adet koç biçimli mezar taşı(?) yer almaktadır. Aynı koç-koyun mezar taşlarından, müzenin bahçe kısmında da bulunmaktadır.

Tebriz yakınlarındaki, önemli bir eskiçağ yerleşmesi olan Hasanlu'dan çıkan buluntuların bir kısmı da müzede sergilenmektedir. Ayrıca, İlhanlı, Safevi ve **Kaçar** hanedanlıkları dönemlerine ait çeşitli eşyalar da müzede sergilenmektedir. Müzenin 2.500 kitaptan oluşan bir de elyazması koleksiyonu bulunmaktadır.

7.1. Tebriz Azerbaycan Müzesinde Sergilenen Balbal Formlu

Heykeller:

Çalışmamızın konusu olan Balbal formlu heykeller, müze binasının bahçesinde sergilenmektedir. Bahçede bu eserlerin yanı sıra ayrıca Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemlerine ait koç-koyun motifli mezar taşları da sergilenmektedir.

Bahçede sergilenen eserler tiplerine göre beş kısımda incelenebilir.

Tip A: Gerek şekil, gerekse üslup yönünden Hakkari Stelleriyle benzerlik gösteren eserlerdir. Tesbitlerimize göre, bu tipe ait 3 (üç) eser sergilenmektedir. (1, 2 ve 3 numaralı eserler)

Tip B: Heykel'e oldukça yakın ama kabaca işlenmiş ve eksik durumda bulunan bu tipe ait 2 (iki) eser vardır. (4 ve 5 numaralı eserler)

Tip C: Klâsik Balbal tipine en yakın özellikleri gösteren bu tipe ait 3 (üç) örnek vardır. (6, 7 ve 8 numaralı eserler)

Tip D: Kazıma tekniğiyle, çok basitçe işlenmiş bu türe ait 1 (bir) eser tesbit edilmiştir. (9 numaralı eser)

Tip E: Kabartma tekniğiyle ve özenli bir şekilde yapılmış bu türe ait de 1 (bir) örnek bulunmaktadır. (10 numaralı eser)

Müze bahçesinde, bu eserler dışında da, benzeri üsluba ait olduğu izlenimi veren başka bazı eserler de bulunmakla birlikte çok yıpranmış ve kırık durumda bulunan bu eserler inceleme kapsamına alınmamış ve sınıflandırmalara dahil edilmemiştir.

Heykel 1.¹⁵⁴

Yük: 70 cm.

Gen: 40 cm.

Malzeme: Yöresel doğal taş.

Buluntu yeri bilinmiyor.

Çalışmamıza konu olan diğer eserler gibi, bu eser de M.Ö. 1. bin yıl başlarına tarihlenmektedir. Ancak tarihlemeye neyin baz alındığı hususunda bir bilgi yoktur. Geniş bir taş bloğuna oyulmuş bulunan eserin özellikle alt ve yan kısımları çok aşınmıştır. Üst kısmında, basitçe işlenmiş iki kolunu dirsekten kırıp göğüs kısmına götürmüş durumda bir insan kabartması vardır. Özensiz bir daire şeklinde çizilen başta, iki yuvarlak göz, özensiz şekilde yapılmış ve bir kısmı aşınmış durumda bulunan bir burun ve belli belirsiz şekilde bir ağız göze çarpmaktadır. Eser bu haliyle, M.Ö. 15-12. yy'a tarihlenen "Hakkari Stelleri"ne benzemektedir.¹⁵⁵ Ancak oldukça yıpranmış durumda bulunduğundan, adı geçen steller gibi, çerçeve içinde bol kompozisyonlu olup olmadıkları hakkında bir fikir ileri sürülemez.

¹⁵⁴ Bkz:Foto: 3, Çiz: 1.

¹⁵⁵ (Bkz: 14) Sevin, 109.

Heykel: 2.¹⁵⁶

Yük: 50 cm.

Genişlik: 50 cm.

Malzeme: Yöresel doğal taş.

1 ve 2 numaralı eserlerde olduğu gibi, bu eserde düzleştirilmiş doğal bir kayaya yapılmıştır. Çok kaba ve aşınmış durumdaki eserde, yalnızca yüz kısmı belirgindir. 2 numaralı esere benzer özellikler sergileyen bu eserin baş kısmı, özellikle saçlarla belirginleştirilmiştir. Saç hattı aynı zamanda hem kaşları hem de yüzün hatlarını sınırlandırmaktadır. Benzeri şekilde de burun da saçların belirtildiği hatla gösterilmiştir. İnce kabartmalı yüzde en çok dikkati çekense göz kısmıdır. Burnun her iki yanında özenle işlenen gözler, iki gözbebeği ile tamamlanmıştır. Gözbebeklerinin derinliği, belki de eski Mezopotamya heykelleri gibi, gözlere değerli taşların yerleştirilmiş olabileceği intibasını uyandırmaktadır. Burnun hemen altında yer alan bir ağız, yüzdeki ifadeyi tamamlamaktadır.

¹⁵⁶ Foto:4, Çiz:2.

Heykel: 3. ¹⁵⁷

Yük: Y. 30 cm.

Gen: Y. 45 cm.

Malzeme: Yöresel doğal taş.

Oldukça aşınmış durumda olan bu eser, bir baş ve iki tarafa açılan, oldukça basit yapılmış iki koldan ibarettir. Başın üst kısmında, her iki taraftan yüze inen saçlar, aynı zamanda kaş ve burun gibi gösterilmiştir. Kaş çizgisinin hemen altında, burnun her iki yanında, iki iri ve kaba biçimlendirilmiş göz işlenmiştir. Gövdenin her iki yanında oldukça özensiz ve basitçe yapılmış iki kol görünmektedir. Ancak bu kolların ilk yapıldığında bu şekilde mi yapıldığı, yoksa sonradan kırılıp aşınarak mı bu duruma geldiği belli değildir. Ayrıca çok aşınmış durumda bulunan gövdede, sağ göğüsten sol alta doğru uzanan ve dönemin diğer örneklerine bakarak bir kılıca ait olabileceğini düşündüğümüz iki çizgi uzanmaktadır. Bu eser de, diğer eser gibi “Hakkari Stelleri”ne benzer özellikler gösteriyor olmakla birlikte, özellikle ayrıntılarını anlattığımız saç stili dolayısıyla, Helenistik Dönem Albanya stelleriyle de benzerlikleri vardır.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Foto:5, Çiz. 3.

¹⁵⁸ (Bkz: 18) Efendi, 18-19.

Heykel: 4.¹⁵⁹

Yük: 40 cm.

En: 25 cm

Malzeme: Doğal taş.

Oldukça küçük boyutlardaki bu eser, basit ve kaba şekilde işlenmiştir. Aşınmış durumdaki başta oldukça iri ve kaba burun dışında bir şey işlenmemiştir. İki tarafa açılmış durumda yapılan kollar ve eller çok küçük ve özensizdir. Kolların uçlarında parmak özelliğini gösteren özensiz çizgiler bulunmaktadır. Bel kısmında, birbirine paralel şekilde uzanan iki kuşak dikkati çekmektedir. Eserin belden aşağısı işlenmeden bırakılmıştır.

¹⁵⁹ Foto: 6, Çiz: 4.

Heykel: 5.¹⁶⁰

Yük: 50 cm.

Gen.: 25 cm.

Malzeme: Doğal taş.

Bundan önceki eserlere nazaran daha özenli şekilde yapılmış bulunan bu eser, bir baş ve gövdeden ibarettir. Kaba ve soyut özellikler gösteren baş kısmında, iki derin göz boşluğu ve özenle işlenmiş bir burun göz çarpılmaktadır. Göz çukurunun üst kısmında bulunan derin bir çizgi, kaş ya da bir başlığı göstermek için çekilmiş olabilir. Ancak aşınma nedeniyle tam olarak belli değildir.

Eserin boynunda, birbirlerinden derin çizgilerle ayrılmış durumda olan üç adet çizgi göze çarpılmaktadır. Eserin gövde kısmında ise, iki yuvarlak halinde yalnızca göğüsler gösterilmiştir. Gerek göğüslerin olması, gerekse de boynunda kolye benzeri bir betimin olması bu eserin bir kadını betimlemekte olduğunu göstermektedir.

¹⁶⁰ Foto:7, Çiz:5.

Heykel: 6. ¹⁶¹

Yük: 70 cm.

En: 45 cm.

Malzeme: Doğal taş.

Oldukça derin şekilde işlenmiş ve koniğe yakın bir özellik gösteren bu eser, balbal formuna en yakın özelliği gösteren eserlerden birisidir.

Eser gövde ve baştan oluşmaktadır. Aşınmış durumdaki baş kısmının tepesinde saç yahut takke tipi bir başlık bulunmaktadır. Yüz hatlarını belirlemek için yapılmış olan çizgi, belki de bir sakal göstergesidir. Gözler işlenmemiş olup iki derin göz çukuruyla belirginleştirilmiştir. Göz çukurlarının devamıysa ortada burnu betimlemektedir.

¹⁶¹ Foto:8, Çiz:6.

Gövdenin her iki yanında bulunan ve basitçe işlenmiş olan eller, avuç içleri gövdeye dönük şekilde göğüslere yakın kısımda birleştirilmiştir. Bel kısmında bir kuşak ve kuşağa bağlı bir kılıç göze çarpmaktadır.

Eserin en ilginç kısmıysa, karın kısmında bulunan iki insan(?) betimidir. Ayakta ve elele tutuşur vaziyette olan iki figürün tam olarak neyi anlattığı anlaşılamamıştır.

Eserin belde aşağı kısmı işlenmeden bırakılmıştır.

Heykel: 7.¹⁶²

Yük: 80 cm.

Gen: 30 cm.

Malzeme: Doğal taş.

İncelediğimiz eserler içerisinde balbal benzeri olan eserlerden bir diğeri de bu eserdir.

Eser gövde ve baştan ibarettir. Sağa doğru hafif eğik şekilde bulunan baş kısmında, göz çukurları ve burun aynı hat üzerinde betimlenmiştir. Bu şekilde belli edilen göz çukurları dışında, ayrıca bir göz şekli çizilmemiştir. Burnun altında, belli belirsiz durumda bulunan ağız, yüze ölüm ifadesi vermiştir.

Kalın işlenmiş bir boynun hemen altında gövde başlamaktadır. Gövdenin her iki yanında, omuz kısmının hemen altından başlayan kollar oldukça basit işlenmiştir. Dirseğe doğru gövdenin önüne uzanan kollar, göğüs kısmında yukarıya doğru kıvrılarak, yine basit şekilde işlenmiş olan ellerle birleşmektedir. Gövdenin hemen sağ tarafında, kılıç benzeri, ancak yine özensiz şekilde ince uzun bir tarzda işlenmiş

¹⁶² Foto:9, Çiz:7.

durumda olan bir silah bulunmaktadır. Silah bele çarpaz olarak bağlanmaktadır. Gövdenin bel kısmını, oldukça kalın bir şekilde işlenmiş olan bir kuşak benzeri hat belirlemektedir. Bu eserin de belden aşağı kısmı işlenmemiş durumdadır.

Eserin el, kol ve silah kısımlarını, gövdenin diğer kısımlarından ayırmak için derinlik verilmeye çalışılmıştır.

Heykel: 8.¹⁶³

Yük: 60 cm.

Gen: 25 cm.

Malzeme: Doğal taş.

İncelediğimiz bu eser de, diğerleri gibi iki ana kısımdan oluşmaktadır.

Baş kısmı diğerlerine nazaran daha düzgün yapılmıştır. Ancak yer yer aşınmalar görülmektedir. Göz çukurlarını belirten çizgi ve burun çizgisi diğer eserlerde olduğu gibi tek bir çizgidir. Göz çukurlarının ortasında birer yuvarlak delik göze çarpmaktadır. Bu delikler, belki de erken dönem Mezopotamya heykellerinde olduğu gibi, değerli taşlarla süslenmişti. Burnun alt tarafında bulunan ağız kısmı, esere belli belirsiz bir tebessüm duygusu vermiştir.

Nispeten düzgün işlenmiş boyun kısmından sonra gövdeye geçilmiştir. Gövdenin her iki yanından aşağıya doğru inen ve özensiz şekilde işlenmiş olan kollar. Dirsek kısmından kırılarak göğüse yönelmektedir. Eserin sol eli aşınma dolayısıyla yok

¹⁶³ Foto:10, Çiz:8.

olmuştur. Ancak sağ el, avuç içi içeri gelecek şekilde göğsü kavramaktadır. Gövde kısmı, ince bir kuşakla sınırlandırılmıştır. Gövdenin ortasından sola doğru inen bir kılıç da bu kuşakta takılıdır. Eserin belden aşağı kısmı işlenmemiştir.

Heykel: 9.¹⁶⁴

Yük: 65 cm.

Genişlik: 30 cm.

Malzeme: Yöresel doğal taş.

Diğerlerinden farklılık arz eden bu stel, sonradan düzleştirilmiş doğal bir kaya üzerine ve oldukça basit olarak kazılmıştır. Taşın üst kısmında, kazıma tekniğiyle işlenmiş bir savaşçı, alt kısmında ise iki farklı şekil bulunmaktadır. Sol elinde bir kılıç taşıyan savaşçının başlığından bir Frig savaşçısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür başlık M.Ö. 2. bin yılda, Yunanistan anakarasında bulunan Miken şehri uygarlığında görülmüştür. Ayrıca Yunan anakarasında Sparta'da ve Traklar arasında da kullandığı bilinmektedir.¹⁶⁵ Ancak, Anadolu'daki örnekleri Friglere aittir.¹⁶⁶ Bu başlık, Friglerin ayırt edici özelliğidir.¹⁶⁷ Bu durumda belki de, Friglerle savaşan Kimmerlerin, sonraki dönemde Anadolu'dan çekilip doğuya doğru çekildikleri¹⁶⁸ dönemde yapılmış olması olasılığı vardır. Her ne kadar çizimlerin çok basit

¹⁶⁴ Foto:11, Çiz: 9.

¹⁶⁵ Myuka-Nguyen, S. 20.

¹⁶⁶ Cassin-Scott, The Grek and Persian Wars, 29

¹⁶⁷ (Bkz: 117) T. Kaya, 74.

¹⁶⁸ L. Marsadolov, Altaylardaki Pazırık Kültürü. 897.

olmasından dolayı sağlıklı bir sonuca ulaşamıyor olsa da, savaşçının elinde taşıdığı kılıç da Frig ve genel anlamda Batı dünyasındaki yaya askerlerinin taşıdığı kılıçlara benzemektedir.¹⁶⁹ Ancak benzeri şekilde kısa ve enli kılıçlara daha önceki dönemlerde İran coğrafyasında rastlanmaktadır. Özellikle M.Ö. 2. bin yıla ait Luristan ve Marlık bölgelerinde kullanılan kılıçlara benzemektedir.¹⁷⁰

Savaşçı figürünün altında bulunan ilk figür dörde bulunmuş daire motifidir. Bu motifin altında ise, swastika¹⁷¹,ya benzeyen ama aşınma nedeniyle formu tam olarak belirlenemeyen bir şekil daha bulunmaktadır. Bu şekil de, bazı Frig kabartmalarında ve seramiklerinde görülmektedir.¹⁷²

¹⁶⁹ (Bkz: 148) Cassin-Scott, 30.

¹⁷⁰ M.M. Khorasani, Arms of Armer From Iran, 1 (Fig: 1-3)

¹⁷¹ Svastika= Gamalı Haç.

¹⁷² Suavi Aydın, Ankara'daki Frigler, 80.

Heykel: 10.¹⁷³

Yük: 50 cm.

En: 50 cm.

Malzeme: Doğal taş.

İncelediğimiz eserler içerisinde, en özenli çalışılmış olan ve tam olarak elimizde bulunan eser budur.

Eser, kabaca dörtgen şeklindeki yassı bir kayanın işlenmesiyle oluşturulmuştur. İki ana bölümden oluşur. Başında bir başlık bulunmaktadır. Bu türden başlıklar, Perslerin en karakteristik özelliklerindedir. Yüzü ve bütün başı çevreleyen bu başlık, Pers dönemini gösteren bütün eserlerde görülmektedir. ¹⁷⁴ Özellikle, imparatora bağlı özel birlikler olan “Ölümsüzler”in kıyafetleri bu şekildeydi. ¹⁷⁵

Başlığın iç kısmında, yüzü betimlemek için derinliği vermek üzere, uzun bir dörtgen çizilmiş, dörtgenin üzerineyse iki göz, burun ve ağız betimlenmiştir. Başlığın alt kısmı, aynı zamanda başla gövde arasındaki çizgiyi belirtmektedir.

¹⁷³ Foto:12, Çiz:10.

¹⁷⁴ (Bkz: 148) Cassin-Scott, 18, Lev: f-2.

¹⁷⁵ Myuka-Nguyen, S. 64.

Gövdenin omuz kısımlarından çıkan iki kol, bel hizasına kadar inmektedir. Burada, dirsek kıvrımını verip göğüslere doğru yükselmektedir. Sol el, sağ ele oranla daha yukarıdadır.

Eserin bel kısmında bir kuşak bulunmakta ve bütün ön yüzü çevrelemektedir. Gövdenin orta kısmında, kuşağa çarpaz şekilde sokulmuş durumda bir kılıç görülmektedir. Ancak eserin belden aşağı kısmı işlenmediğinden, kılıcın da uç kısmı işlenmemiştir. Fakat kabza kısmına bakarsak diğer kılıçlara benzemediği fark edilmektedir. Bu değerli bir kılıç olduğunu gösterir. Pers-Akameni dönemine ait benzeri kılıçlardan birisi bugün Tahran Ulusal Müzesinde sergilenmektedir.¹⁷⁶ Böyle değerli bir kılıcı taşıyan kişinin de önemli birisi olacağı düşünülürse bu savaşçının Perslerin Ölümsüzler Birliğinden olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Böylece bu savaşçının neden balbal durumunda resmedildiğini de çözümlenmiş oluruz. Zira biliyoruz ki, yalnızca kahraman ve önemli düşmanlar balbal yapılır.

¹⁷⁶ (Bkz: 152) Khorasani, 1. Fig: 5.

8. Karşılaştırma:

Çalışmamızın bundan önceki bölümünde, araştırmamıza konu olan eserleri tanıtmıştık. Bundan sonra ise, bu eserlerin diğer heykeltıraşlık eserleri ve balballarla olan mukayesesine geçeceğiz.

8.1. Adak Steli(?):^{177 178}

Yük: 155 cm.

Gen.: 56 cm.

Kal: 20 cm.

B. Yeri: Bilecik-Vezirhan

Bu stel halen, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Trakya-Bitinya Bölümünde sergilenmekte olup Envanter Numarası: 6219 ve 71.27'dir. Orta kısmı geniş, alt ve üst tarafları ovalleşen bir taş üzerine yapılmıştır. Stel'de, birbirinden bağımsız üç

¹⁷⁷ Foto: 13. Çiz: 11.

¹⁷⁸ Bu anıt, müze tarafından, taşın üzerinde bulunan en üst sahneye bakılarak adak steli olarak adlandırılmıştır.

sahne ve alt kısmında ise Frigce ve Helen alfabeleriyle iki farklı yazıt yer almaktadır.

179

Stelin en üst kısmında bulunan sahnede, ortada kolları dirseklerinden kırık bir şekilde havaya kalkmış olan bir figür yer almaktadır. Figürün her iki omzunda iki yırtıcı kuş (şahin?) ve her iki yanındaysa, oturur vaziyette iki adet aslan resmedilmiştir. Figürün başındansa sağa ve sola doğru açılan toplam dokuz adet yaprak çıkmaktadır.

Stelin ortasındaki sahnede sağ ve solda oturan iki figür vardır. Bu figürlerden soldaki kadın, sağdaki ise erkek figürüdür. Her iki figürün de bir elleri havada ve açık, diğer elleriyse, önlerinde bulunan masa benzeri bir eşyanın üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca bu sahnede dikkati çeken hususlardan bir tanesi de, oturur durumda bulunan her iki figürün de arkalarında, daha küçük birer figürün daha gösterilmiş olmasıdır. Bu her iki figür de, diğerlerine nazaran farklı fizyonomide gösterilmiştir. Bu da onların çocuk ya da her iki ferdin ruhu olduklarını gösterebilir. Sahnenin sağ alt tarafında, en alttaki sahneye yakın bir kısımda ise, üzerinde doğuya has giysileri bulunan, başında bir başlık yer alan ve elinde bir nesne tutan bir figür görülmektedir. Ancak bu figürün durumu tam açık değildir.

En alttaki sahnede, genellikle Klâsik Helen dünyası mezar stellerinde görmeye alışkın olduğumuz bir sahne olan “yaban domuzu avı” sahnesi yer almaktadır. Sahnenin ortasında ana figür olarak yer alan bir atlı, sol eliyle atını tutmakta, sağ eliyleyse elindeki mızrağı ilerisindeki yaban domuzuna atar şekilde hamle etmektedir. Bu figürün hemen arkasında ise, elinde uzun bir nesne taşıyan bir figür, atı takip etmektedir. Arkadaki figürün yaya olması, atlı kişinin hizmetkârı olduğunu göstermektedir. Atlı figürünün hemen önünde, sırtına bir mızrak saplanmış şekilde kaçan bir yaban domuzu vardır. Yaban domuzunun hemen arkasında ise, köpek benzeri bir hayvan koşmaktadır.

Bu sahnenin hemen altında, yer yer figürlerinin içine kadar sokulmuş halde bulunan yazıt kısmı ise çok silik durumdadır ve okunmamıştır.

Eserle ilgili genel bilgiler budur. Anadolu'nun Pers egemenliğinde bulunduğu M.Ö. 5. yy sonlarına tarihlenen eserin, dönemin Anadolu sanatına verilen isimle Greko-Pers üslupla yapıldığı söylenmektedir. Ancak eserde en alt kısmında sonradan ilave edilen Helen alfabesindeki yazıt dışında Grek kültürüyle doğrudan bir ilişkisi görülmemektedir.

Ayrıca, yukarıda anlattığımız sahnelerin hiçbirisi ne daha önce ne de daha sonra Helen kültüründe örnekleri olan sahneler değildir. Özellikle en üst kısımdaki sahnede ortada bulunan figürün "Pothniatheron=Hayvanlar Hakimesi" yahut da Frig ana tanrıçası "Kybele" olması imkân dahilinde değildir. Zira figürün kadın olduğunu gösterir hiçbir iz bulunmamaktadır. Aksine bütün işaretler figürün erkek olduğu yönündedir.

İkinci sahne bizim için daha büyük önem arz etmektedir. Bu sahnede, ortada bulunan kadın-erkek her iki figürün de Grek ve sonraki dönemlerinde paralelleri yoktur. Özellikle erkek figürünün başlığı doğu özellikleri göstermektedir. Aynı şekilde sahnenin hemen sağ alt tarafında, diğerlerinden bağımsız durumda bulunan erkek figürü de, kıyafeti ve başlığıyla tam bir bozkırlı konar-göçer özelliği yansıtmaktadır.

En alttaki sahnede bizim için önemli olan kısım, attır. Yakından incelendiğinde atın kuyruğunun örülü olduğu görülmektedir. Atın kuyruğunu örme geleneği, yakın dönemlere kadar Türk ve Moğol halklarında görülmekteydi. Bu da bize, bu stelin anılarına dikildiği kimselerin Bozkır kökenli olduklarını gösteren önemli bir delil durumundadır.

8.2. Hakkâri Steli.¹⁸⁰

Yük: 130 cm.

Gen: 71 cm.

Kal: 13 cm.

Mal: Gri renkli kireçtaşı.¹⁸¹

1998 yılı içerisinde, Hakkâri şehir merkezinde, kalenin eteklerinde bir rastlantı eseri keşfedilmiştir. Toplam 13 adet olup halen Van Müzesinde sergilenmektedirler.

Çalışmamızın bu kısmında tanıtacağımız eser, bu stellerin kabartma eserler grubuna girmektedir.¹⁸²

¹⁸⁰ Foto:14. Çiz: 12.

¹⁸¹ (Bkz: 16) Sevin, 35.

¹⁸² A.g.e, 30

Üzerine kabartma işlenmiş düz bir ön yüzü ve kaba bırakılmış bir arka yüzü bulunmaktadır. Çok sayıda figür işlenmiş bulunan eserin ana ögesi bir erkek figürüdür. Figür, eserin en üstünde, orta kısımda bulunan bir baş ve her iki tarafta bulunan iki koldan ibarettir. Başın çene ve yanak kısımları ovalleştirilmiş ve derinleştirilmiştir. Başın üstünde, üç parçalı bir başlık yer almaktadır. Kulaklar açık bir şekilde tasvir edilmiştir. Göz çukurları iki kademelidir. Alçak bir kabartma halinde gösterilen ilk kademeye gözler yerleştirilmiş, gözlerin içine ise burnun hemen yanında iki göz deliği eklenmiştir. Gözlerin hemen üstünde, bitişik iki oval çizgi halinde kaşlar oturtulmuştur. Göz çukurunu oluşturan çizginin devamı şeklinde işlenmiş durumdaki burnun hemen altında, iki kalın dudaktan oluşan küçük bir ağız yer almıştır.

Eserin her iki tarafında, omuzdan itibaren resmedilmiş olan kollar, dirsekten kıvrılarak karın ve göğüs hizasında duran iki adet nesne(kap?)'yi açık durumdaki ellerle kavramaktadır. Sağ elin hemen altından başlayarak sol kolun omzuna kadar giden bir balta bulunmaktadır. Sol koltuk altında, bir yay ve büyük bir balta daha yer almaktadır. Bu baltanın üzerinde işaretler ve geometrik desenler çizilmiştir. Sol kolun altında ise, eserin en üst kısmından başlayarak alt kısma doğru devam eden bir mızrak yer almaktadır. Ayrıca bu kısımda, mızrakla baş arasında ucu kıvrık bir nesne resmedilmiştir. Eserin her iki omuzun üstünde, iki adet dağkeçisi motifi dikkati çekmektedir. Bilindiği üzere Türk Dünyasının her yerinde keşfedilen kaya resmi alanlarındaki en önemli figürlerden birisi dağkeçisi motifidir.¹⁸³

Eserin bel kısmında, üzerinde baklava deseni motifi işlenmiş bir kuşak ve bu kuşağın üzerindeyse, ucu sol tarafa bakan bir bıçak ya da kılıç vardır. Eserin hemen sağ altında ise, kuşağın hemen altından geçen küçük bir erkek figürü vardır. Kuşağın alt kısmında ise, belin her iki tarafından gelerek erkeklik organını örten bir başka kuşak daha bulunmaktadır. Ayrıca sol alt tarafta, önceki dağ keçisi motiflerinden daha büyük şekilde işlenmiş durumda olan ve baş kısmı sol tarafa dönük halde bulunan bir geyik figürü yer almaktadır. Bunun dışında eserin belden aşağı kısmı, bacakları işlenmeden bırakılmıştır.

¹⁸³ S. Somuncuoğlu, Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler, 57-79-117 vd.

8.3. İnan-Meşkinşehir (Hyov):¹⁸⁴

İnan'ın, Güney Azerbaycan olarak bilinen bölgelerinden aynı adlı eyaletin başkenti olan Erdebil şehrinden yaklaşık olarak 35 km uzaklıkta bulunan Meşkinşehir kenti yakınlarında bulunmuştur. Bölgedeki benzeri eserlerin sayısı yaklaşık 100 (yüz) kadardır.

¹⁸⁴ Foto: 15.

Hyov:1 ¹⁸⁵

Yük: 70 cm.

Gen: 40 cm.

Malzeme: Doğal taş.

Bölgeden inceleyeceğimiz ilk eser ön yüzü düzleştirilmiş, arka yüzü ise kaba bir şekilde bırakılmış bir doğal kaya parçasına işlenmiştir. Ön yüz alçak kabartma halinde işlenilmiştir.

Eser, baş ve kaba bir şekilde görülebilen gövdeden ibarettir. Baş kısmının kenarlarında bulunan ve her iki taraftan da aşağıya doğru inen iki hat, miğfer yahut da saç olmalıdır. Ancak, bu hatların, daha önce incelemiş olduğumuz diğer eserlerde olduğu gibi hem kaş, hem de devamında burnu oluşturuyor olması, saç olma olasılığını kuvvetlendirmektedir. Bu türden saç şekline, Kuzey Azerbaycan'da, bugün Ermeni işgali altında bulunan Dağlık Karabağ bölgesinde, bir Alban kilisesi bahçesinde bulunmuş bir stelde de rastlanılmaktadır.^{186 187} Burnun her iki yanında, burun ve saç kıvrımları arasında basitçe oluşturulan göz çukurlarına yerleştirilen iki

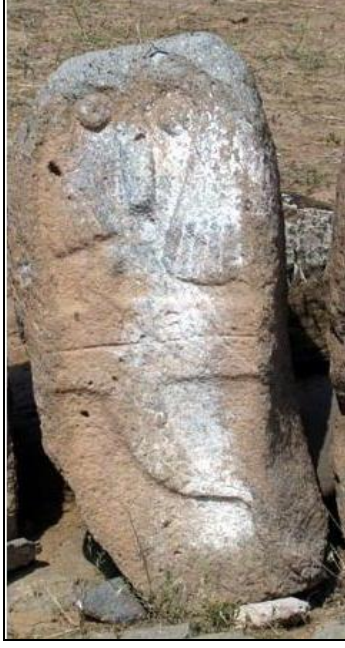
¹⁸⁵ Foto: 16. Çiz: 13.

¹⁸⁶ Foto: 18.

¹⁸⁷ Efendiyev, S.28-29.

yuvarlakla gözler oluşturulmuştur. Başın bitişi saçların bittiği çizgiyle anlaşılmaktadır. Bu kısımdan başlayarak enlemesine vücudu kateden iki çizgiden oluşan bir kuşak gövdeyi oluşturmaktadır. Buradan başlayan bir kılıç da kompozisyonu tamamlamaktadır. Kılıcın ucu yukarıya doğru oldukça kıvrık gösterilmiştir. Belden aşağı kısım işlenmemiştir.

Hyov:2. ¹⁸⁸

Yük: 70 cm.

Gen: 40 cm.

Mal: Doğal taş.

Bölgeden inceleyeceğimiz ikinci eser önceki eserle benzerlik taşımaktadır. Bu eser de, baş ve kaba bir gövdeden ibarettir. Baş kısmının üstünde ve her iki yanında devam eden saçlar uzun ve düzdür. Diğer eserlerde olduğu gibi, bu eserde de saç ve kaş çizgisi, burnu da oluşturmaktadır. Burnun her iki tarafında, üstteki kaş çizgisine yakın bir yerde iki iri yuvarlakla gözler oluşturulmuştur. Kaba durumdaki gövde kısmı, enine düz bir çizgiyle ikiye ayrılmış olan kalın bir kuşaktan ibarettir. Kuşağın hemen altından başlayan bir kıvrımlı bir kılıç (ya da boynuz?) eserin alt kısmına doğru uzanmaktadır. Bu eserin de belden aşağı kısmı işlenmemiştir.

¹⁸⁸ Foto: 17, Çiz: 14.

8.4. Kırgızistan-Bişkek Memleketlik Müzesi:¹⁸⁹

Yük: 221 cm.

Gen: 58 cm.

Mal: Doğal taş.

B. yeri: Issık Köl'ün kuzeyi.

Oldukça büyük olan bu eser, baş, gövde ve işlenmeden bırakılmış olan belden aşağı kısımlarından oluşmaktadır.

Oval bir formda bulunan baş bölümünün alt tarafı geniş, üste doğru ise gittikçe daralmaktadır. Saçsız olan başın her iki yanında ayrıntılı işlenmiş kulaklar bulunmaktadır. Diğer eserlerde olduğu gibi kaş çizgisiyle burun birleşiktir ve gayet düzgün şekilde işlenmiştir. Burnun her iki tarafında, ince bir hatla sınırlanmış iki iri göz bulunmaktadır. Aşınmış durumdaki burnun hemen altında uçları yukarıya doğru kıvrılmış bir bıyık göze çarpmaktadır. Bıyığın altında küçük bir ağız, ağzın hemen altındaysa çeneye doğru inen bir parça sakal bulunmaktadır.

¹⁸⁹ Foto: 19, Çiz: 15.

Baş kısmını gövdeyle birleştiren boyun bölgesi, alçak kabartma şeklinde işlenmiş bir elbise yakası ile gösterilmiştir. Gövdenin her iki yanında aşağı doğru inen kollar, dirsekten kırılmaktadır. Sağ kol göğse doğru gelmekte ve burada elinde, baş ve işaret parmakları arasında oldukça küçük ve ince bir nesne (kap?) tutmaktadır. Yine dirsekten kırılan sol kola ise bele doğru inmekte ve burada oldukça süslü ve ayrıntılı işlenmiş bir kılıcın kabzasını tutmaktadır. Kılıç, eserin beline işlenmiş bir kemere bağlı durumda gösterilmiştir. Kılıcın uzantısı dışında belden aşağı kesim işlenmeden bırakılmıştır.

Buraya kadar eserin genel bir tarifini verdik. Ancak eserin tarihlemesi yapılmamıştır.¹⁹⁰ Ancak bazı detaylar göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki bıyık ve sakaldır. Bu tarz bıyık ve sakal bozkır kültüründe hiçbir zaman görülmemiştir. Daha çok Geç-Ortaçağ Avrupa kültüründe görülmektedir. Aynı şekilde, belde ayrıntılarıyla işlenmiş durumda bulunan kılıç da, aynı dönemin hafif Avrupa kılıçlarıyla paralellik göstermektedir. Eserin gövdesinde, yakaları kalkık şeklindeki elbise de Avrupai özellikler göstermektedir. Bütün bu nedenler birleştiğinde, bu balbalın 13-15. yy civarında elçilik heyetlerinde bölgeye gelen bir Avrupalı olabileceği düşünülebilir.

¹⁹⁰ (Bkz: 2) Belli, 78.

8.5.Stavropol-Kray Müzesi:¹⁹¹

Yük: 150 cm

Gen: 45 cm.

Malzeme: Doğal Taş.

B. Yeri: Bilinmiyor.

Rusya Federasyonu'nun güneyinde, Stavropol kenti, Stavropol-Kray Müzesinde bulunan bu eser Kuman dönemine, yani 11.-13. yy arasına tarihlendirilmektedir.¹⁹²

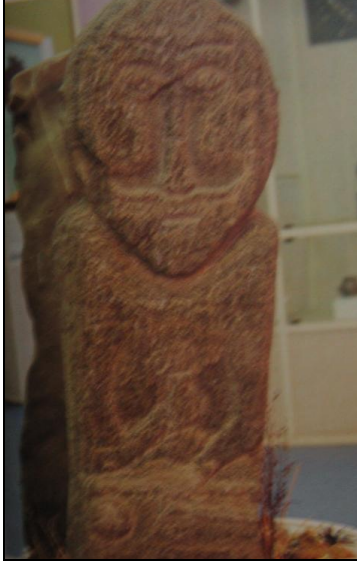
Eser üç ana bölümden oluşmaktadır. Oldukça gerçekçi şekilde işlenmiş olan baş kısmı yuvarlağa yakın bir formdadır. Açık bir alının hemen arkasında, tepede saçlar görülmektedir. Ayrıca dağınık şekilde işlenmiş bir sakal da başın yan ve alt kısımlarını çevrelemektedir. İki yuvarlak nokta şeklindeki gözler burnun her iki tarafında ve oldukça düzgün bir şekilde işlenmiştir. Ağız gösterilmemiş ancak burnun hemen altından başlayan ve iki yandan aşağıya, çeneye doğru düzgün bir şekilde inen bıyıklar yardımıyla belli edilmiştir.

¹⁹¹ Foto: 20, Çiz: 16.

¹⁹² (Bkz: 24) Doğan, 45.

Muntazam şekilde işlenmiş kalın bir boyun kısmından sonra gövdeye geçilir. Gövdenin her iki yanından aşağıya inen iki kol, dirsekten kırılarak karna doğru dönmektedir. Diğer örneklerin aksine eller herhangi bir şey taşımamaktadır. Kolların alt kısmının aşağısında bir kalın kemer gövdeyi sarmış durumdadır. Kemerin hemen altında ise bir kılıç aşağıya kadar uzanmaktadır. Kılıç dışında belden aşağı kısım işlenmemiştir.

8.6. Rusya Gorno-Altay Müzesi:¹⁹³

Yük: 50 cm.

Gen: 20 cm.

Mal: Doğal taş.

B. Yeri: Bilinmiyor.

Rusya Federasyonuna bağlı Altay Cumhuriyetindeki Gorno-Altay Müzesinde sergilenen bu eser, şimdiye kadar incelediklerimiz arasında en küçük boyutlarda olan eserdir.¹⁹⁴ Diğer eserler gibi bu eser de iki ana kısımdan oluşmaktadır.

Gövdeden, derinleştirilmiş bir boşlukla ayrılan baş kısmı yanlardan eliptik bir formdadır. Çene kısmı sivri olan başın üst kısmı tamamen yuvarlatılmıştır. Alçak kazıma tekniğiyle işlenmiş olan kaşların altında, yine aynı teknikle işlenmiş oldukça iri iki göz bulunmaktadır. Gözlerin birbirleriyle birleştikleri noktadan aşağıya doğru, ince ve uzun bir üçgen şeklindeki burun vardır. Burnun hemen altındaysa uçları yukarıya doğru sivrilmiş durumda olan ince bir bıyık yer almaktadır. Bıyığın hemen altında ise, belli belirsiz bir ağız kazınmıştır. Burun, bıyıklar, göz ve elmacık kemikleri alçak kabartma şeklinde işlenmiştir.

¹⁹³ Foto: 21, Çiz: 17.

¹⁹⁴ (Bkz: 171) Somuncuoğlu, 187.

Omuzların altından başlayarak gövdenin her iki yanında bulunan kollar, bel hizasında dirsekten kırılmaktadır. Sağ el göğüs hizasında ufak bir kap tutarken, sol el ise bel hizasına inmekte, ancak bu kısım aşınmış olduğundan bir şey tutup tutmadığı belli olmamaktadır. Eserin bel kısmında, kemeri belirtmek için küçük yuvarlaklar yapılmıştır. Kemerin hemen altında ise, ucu sol tarafa dönük yatay vaziyette bir kısa kılıç (ya da kama) bulunmaktadır. Sağ tarafta ise ne olduğu belli olmayan yuvarlak bir nesne işlenmiştir. Diğer tüm eserlerde olduğu gibi, bu eserde de belden aşağı kısım, yani bacaklar işlenmeden bırakılmıştır.

SONUÇ:

Çalışmamız süresince gördüğümüz üzere Balballar, Türk kültürünün en karakteristik özelliklerinden birisidir. Balbal sözü tek başına, hem esir edilen bir ruhu, hem de o ruhun cisimleştirilmiş halini belirten bir sözdür. Her ne kadar etimolojik kökeni henüz çözümlenememiş olsa da, M.S. 8. yy'a ait Orhun yazıtlarında geçmesine bakılarak daha o dönemde Türkçe'de yaygın ve herkesin anladığı bir söz olarak görünmektedir.

İkonografik anlatımına baktığımız zaman, bir balbalda genel olarak iki ana motif vardır. Elde kap tutma ve belde kılıç taşıma. Bu motifler, balbalların yapılış amacını son derece güzel yansıtmaktadır. Zira balbal etmek, mağlup edilerek öldürülen kahraman düşmanı, kendisine öldüren kişiye öteki dünya'da da bağımlı kılmak amacını gütmektedir. Bu yüzden balbalın elindeki kap motifi ve belindeki kılıç, balballaştırılan kişinin, tabii olduğu kişiye hizmet ettiğini gösterir. Ayrıca balbal edilen ruhun canlanıp gitmemesi amacıyla balbalların belden aşağı kısımları işlenmeden bırakılmaktaydı.

Benzeri motifin en erken örnekleri, Doğu Avrupa'da, M.Ö. 4.000-3.200 tarihleri arasında varolan Kemi-Oba Kültüründe görülmektedir. Ayrıca bu kültürün uzantıları İtalya'da, Sardinya ve Korsika adalarında görülebilir.

Ön-Asya coğrafyasında, balbal benzeri motiflerin en erken örneklerine M.Ö. 2. bin yılın sonlarına tarihlenen Hakkari Stellerinde rastlamaktayız. Bölgedeki diğer örneklerden olan Erdebil-Meşkinşehr (Hyov) ve Albanya-Armenia bölgesi eserleri ise daha geç dönemlere tarihlendirilmektedir.

Tebriz Azerbaycan Müzesinde sergilenen eserler, M.Ö. 6. yy civarına tarihlendirilmektedir. Bu eserlerden ikisi Hakkari Stelleriyle oldukça benzerlik göstermektedir. Bu yüzden belirtilen eserlerin diğerlerine nisbetle biraz daha erken bir döneme, takriben M.Ö. 1. bin yıl başlarına, ait olması gerekmektedir.

Çalışmamızda incelemiş olduğumuz 9 ve 10. numaralı iki eser bize tarihleme bakımından önemli bilgiler vermektedir. 9 numaralı eser, üzerinde Frig başlığına benzer bir başlık giymiş savaşıçı çizimin yer aldığı eserdir. Bu savaşıcının başlığı, Frig piyadelerinin kullandığı türdendir. Ayrıca elinde tuttuğu kısa ve enli kılıç da Frigya ve Batı Anadolu kılıçlarına benzemektedir. Bu çizimin hemen altındaki motiflerden birisi Gamalı Haç motifidir ki, bu Frig seramiklerinde sıkça karşılaştığımız bir motiftir. Bu da, bu savaşıcının bir Frig savaşıcısı olduğunu gösterir. Friglerin bu kadar doğuya gelmedikleri bilindiğinden, bu taşı dikip üzerine Frig savaşıcısını resmedenlerin Friglerle uzun müddet savaşan bir halk olan Kimmerler olabileceği sonucunu doğurur. M.Ö. 8. yy sonlarından itibaren Anadolu'ya girip Frig devletini yıkan, ardından da M.Ö. 6. yy başlarında Friglerin müttefiki Lidyalılar tarafından Anadolu'dan çıkartılan Kimmerler, doğuya giderek, geçici bir süre Med Devleti topraklarına yerleşmişlerdir. Bu eserlerin, o dönemden, yani en geç M.Ö. 6. yy ortalarından kalmış olması muhtemeldir. Zira, M.Ö. 550 yılı civarında Hint-Avrupalı Persler, Med Devletine karşı ayaklanarak bu devleti yıkmışlardır. Büyük ihtimalle bu dönemde Kimmerler önce Medlerin yanında yer almışlar, ardından da bölgeden göçmüşlerdir. Göç yolları tam anlamıyla bilinmese de, gittikleri yerin Altay Dağları etekleri olduğu sanılmaktadır. Pazırık Kurganı ile Anadolu'daki Gordion Tümülüslerinin mimari açıdan karşılaştırılması, bu sonuca varılmasını sağlamıştır. Kimmerlerin bu göçleri esnasında izledikleri güzergâhın, Hazar'ın güneyinden Maverâünnehir üzerinden olması gerekir. Çünkü Kimmerlerle ilişkileri düşmanca diye nitelendirilebilecek olan İskitler, o tarihlerde bütün kuzeyi tutuyorlardı.

İncelenen eserler üzerinde, tarihlemeye yardımcı olan diğer eserse, üzerinde bir Pers savaşıcısının bulunduğu 10. numaralı eserdir. Bu eserde balbalaştırılan Pers Savaşıçı'nın hem kıyafetinden, hem de belinde gösterilen kılıcının özellikli oluşundan dolayı Perslerin ünlü "Ölümsüzler" birliğinden olduğu belli olmaktadır. Bu da bizi yine M.Ö. 6. yy ortalarına götürmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Medlerin müttefiki olan Kimmerlerle savaşıp ölen bir Pers askerinin balbalaştırılmış şeklidir.

Türklerin anayurdu olan Bozkır bölgesinde en erken balbal örneklerine M.S. 5. yy'dan itibaren rastlanılması da bizim tezimizi kuvvetlendiren başka bir veridir. İlginç bir şekilde, bu tarihten önceki dönemlerde, yani gerek Hun, gerek İskit devirlerinde bölgede balbal'a rastlanılmamıştır. O dnemlerde mezar anıtı olarak

dikilen eserler “Geyikli Taş=Geyik Taşı” olarak adlandırılan taşlardır. Özellikle İskit Döneminde, Yani M.Ö. 1. bin yıl boyunca bölgede balbal benzeri bir malzemenin bulunmaması, bu geleneğin –belki de- Kimmerler eliyle bölgeye geldiğini gösteren başka bir veri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tezimiz sırasında incelediğimiz bölgede bulunan ve daha sonraki dönemlere tarihlenmekte olan balbalların yapılış dönemleri de, bu geleneğin bölgede uzun süre devam ettiğini göstermektedir. Bu da bölgede sonraki dönemlerde kurulan Albanya Devletinin, kültürel köklerinin burada, yani Bozkır’dan gelen Türkler arasında aranılmasını gerekli kılmaktadır. Zaten Albanya Bölgesiyle ilgili olarak M.S.’ki döneme ait kaynaklar, bu devletin (en azından idareci sınıfının) Türk ya da Türklerle akraba olduklarını göstermektedir.

Bütün bu veriler ışığında baktığımızda, Türklerin ya da diğer Bozkır kökenli boyların Azerbaycan ve Anadolu topraklarına gelişlerinin şimdiye kadar sanılanın aksine milattan sonraki dönemler olmadığı, aksine milattan en az sekiz yüz yıl önce de bu topraklarda yaşadıkları görülmektedir. Yalnızca çalışmamızda incelediğimiz eserler değil, aynı zamanda kaya resimleri ve diğer arkeolojik malzemeler de, M.Ö. 3. ve 2. bin yıl’dan itibaren bölgenin Orta Asya ile sıkı ilişkilerini göstermektedir. Bu konuda yapılacak çalışmalar için Kafkasya ve bugünkü İran toprakları kilit niteliktedir. Bu bölgelerde yapılacak yeni çalışmalar ve yapılmış olan eski çalışmaların tekrar gözden geçirilmesi, Türk tarihinin bilinmeyen bir kısmını da tamamen açığa çıkartmış olacaktır.

İKONOĞRAFİK KRONOLOJİ¹⁹⁵

- M.Ö. 3.200 civarı..... Karadeniz'in kuzeybatısında bulunan Kemi-Oba Kültürü.
- M.Ö. 3.000 civarı..... Orta İtalya, İspanya ve Sardinya Adası, Mezopotamya Sümer kil figürinleri.
- M.Ö. 2. bin sonuTel-Halaf kenti, Hakkari Stelleri.
- M.Ö. 1. bin yıl başıTebriz, Meşkinşehir (Hyov).
- M.Ö. 1. bin yıl sonları Azerbaycan-Karabağ (Albanya).
- M.Ö.-M.S. 1. binyılKaradeniz'in kuzeyi (İskit).
- M.S. V-VIII. YyOrhun-Yenisey Bölgeleri (Kırgız-Göktürk).
- M.S. XI-XII. YyKaradeniz'in Kuzey bozkırları (Kuman- Kıpçak).

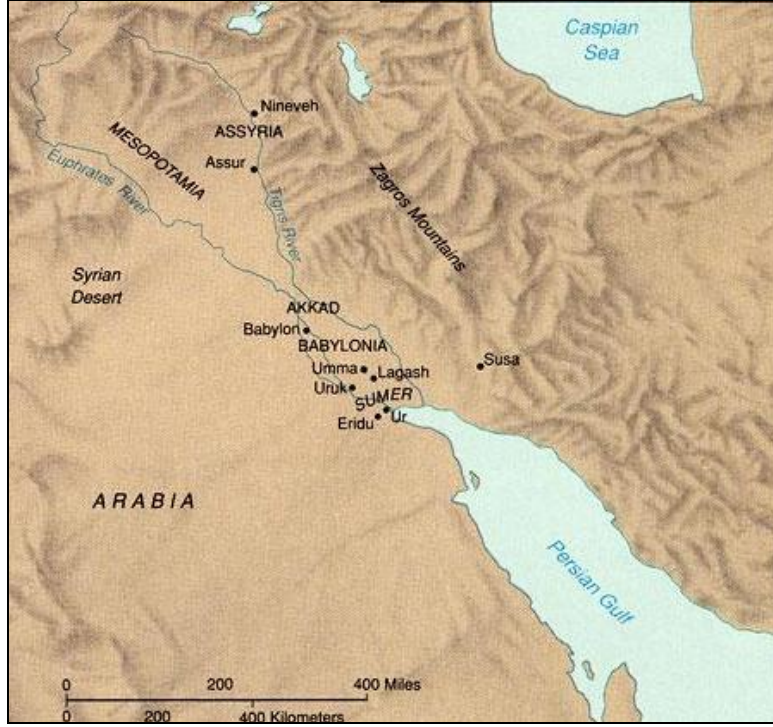
¹⁹⁵ Har: 17.

HARİTALAR

1- M.Ö. 2. bin yılda bölge haritası¹⁹⁶

¹⁹⁶ <http://www.history.az/images/3/102641.jpg> (30.10.2011)

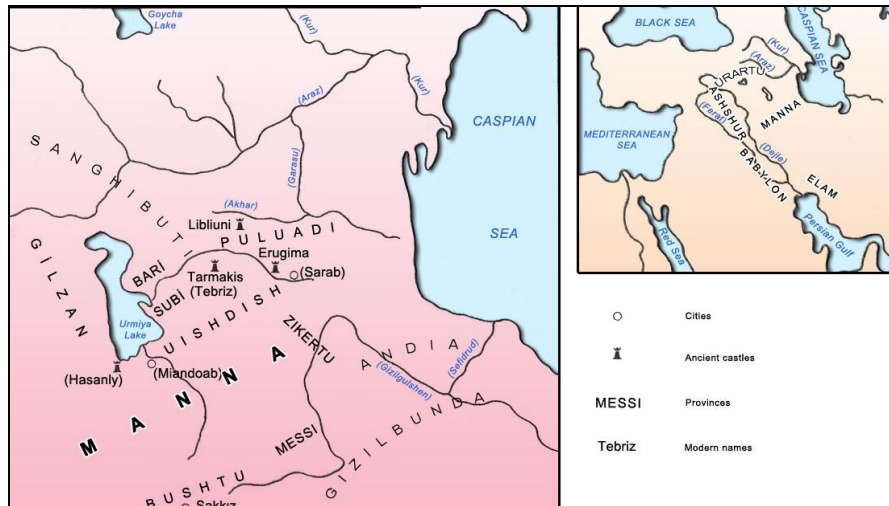
2- M.Ö. 2. Bin haritası

3- M.Ö. 1. bin yıl başlarında bölge.

4- M.Ö. 1. bin yıl başlarında bölgenin etnik dağılımı¹⁹⁷

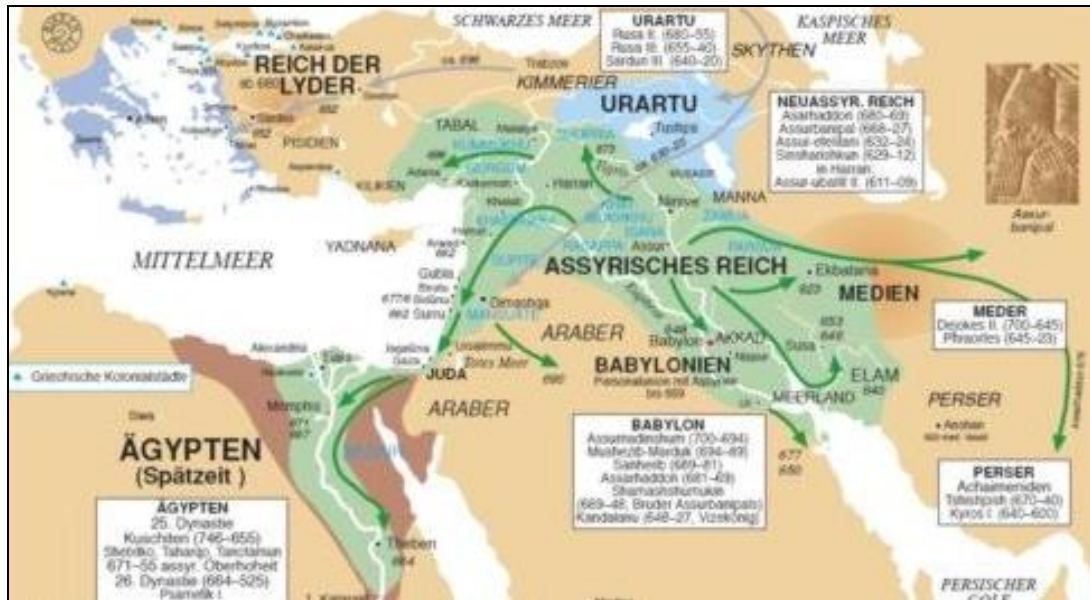

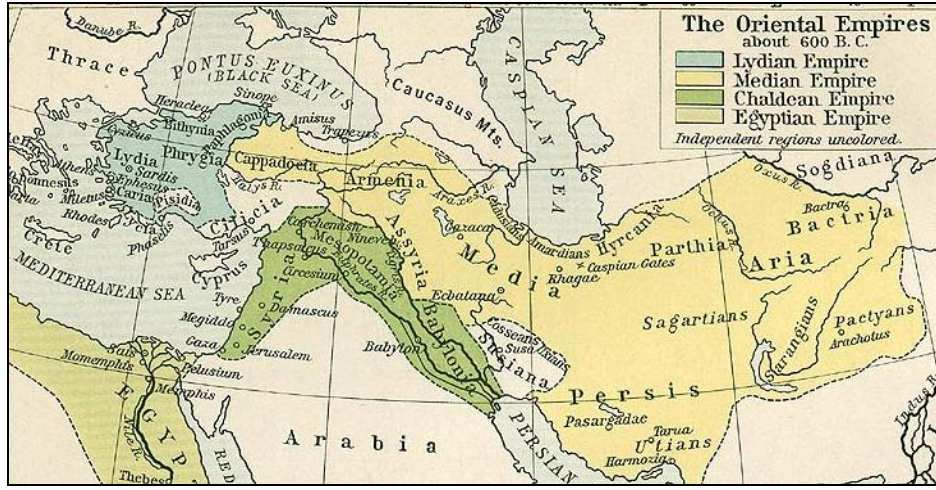
5- Manna Ülkesi (M.Ö. 9-7. yy)

¹⁹⁷ <http://www.history.az/images/3/462371.jpg> 30.10.2011

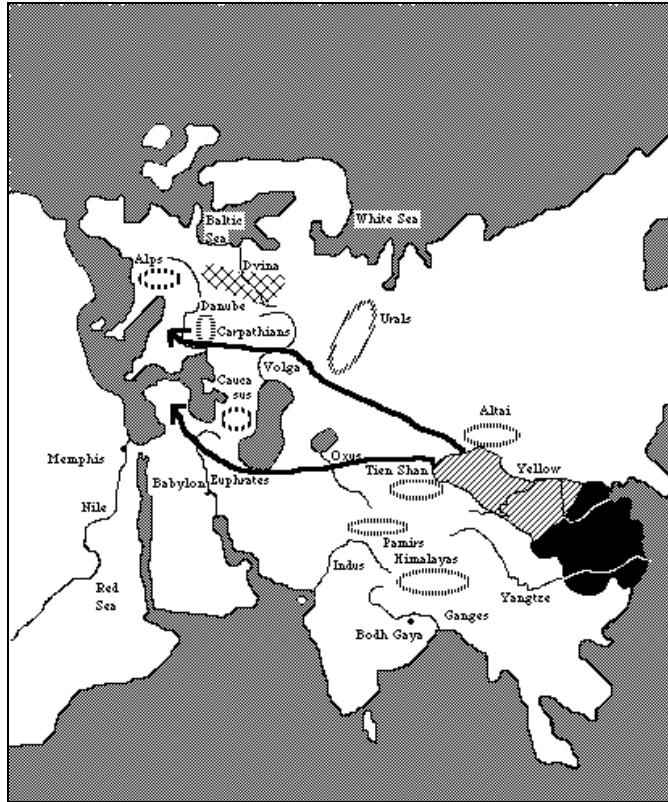

6- M.Ö. 8. yy'da bölge haritası (Urartu ve Asur devletleri sınırları)

8. Med ve Lidya İmparatorlukları¹⁹⁸ (M.Ö. 6. yy ilk yarısı)

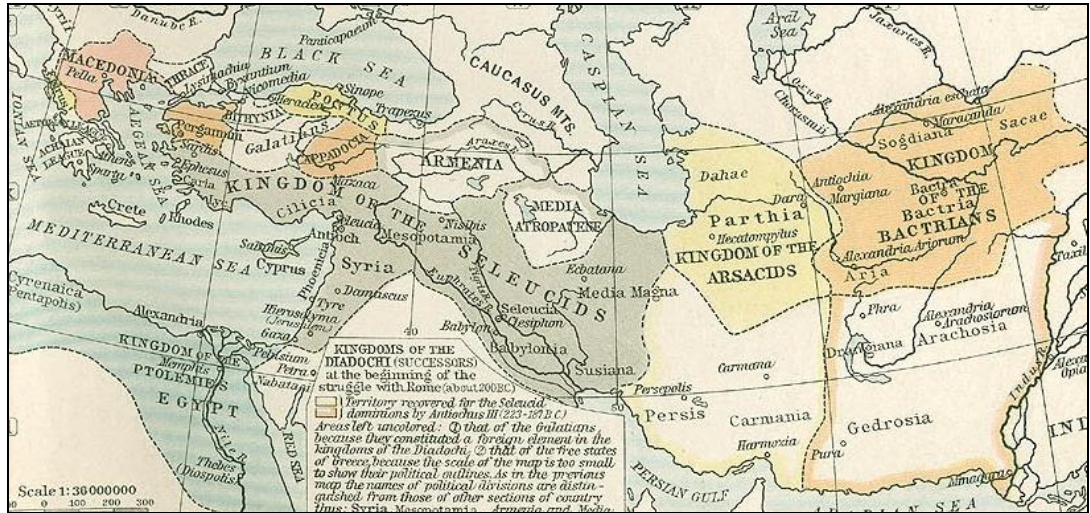
9. M.Ö. 1. Bin yılda Altaylar'dan batıya olan göçler¹⁹⁹

¹⁹⁸ Shepherd, Historical Atlas, S. 8.

¹⁹⁹ M. Gilbert.

10- İskender sonrası Diadoklar dönemi Atropatena ve Armenia Bölgeleri²⁰⁰

11- Helenistik Krallıklar Dönemi. ²⁰¹

²⁰⁰ (Bkz: 185) Shepherd, 18.

²⁰¹ A.g.e. S. 19.

12- Roma'nın doğuya genişleme döneminde Armenia, Albania ve Atropatene (M.Ö. 2. yy) ²⁰²

13- M.Ö. 1. yy'a ait bölge haritası (Armenia ve Albania) ²⁰³

²⁰² (Bkz: 185) Shepherd,33.

²⁰³ A.g.e. 33.

14- Albania Bölgesi Haritası (M.Ö. 3. yy)²⁰⁴

²⁰⁴ <http://www.history.az/images/3/529321.jpg> 30.10.2011

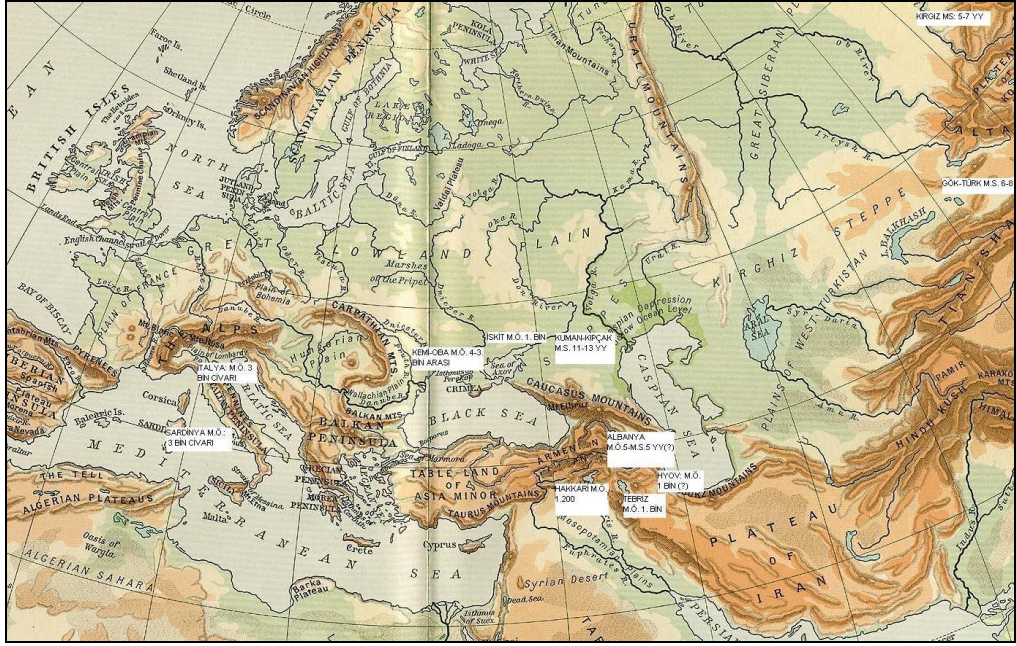
15- Dionysos'un Dünya Haritası (M.S. 5. yy)²⁰⁵

²⁰⁵ http://www.haias.net/bilder/karabakh-artsakh-maps_e.html (30.10.2011)

16- Atropatena ve Albania Ülkeleri (M.S. III-VII. yy)²⁰⁶

²⁰⁶ Azərbaycan Halk Ans., 1-16.

17. Asya ve Avrupa Coğrafyasında Balbal ve İnsan biçimli (Antropomorfik) Stellerin Dağılımı

EK-2
FOTOĞRAFLAR

Foto.1. Sümer Dönemi Kil heykeller. ²⁰⁷ (M.Ö. 3. bin yıl).

²⁰⁷ Irak Ulusal Müzesi (Bağdat).

Foto: 2. Gudea Heykeli.²⁰⁸ (M.Ö. 3. bin yıl sonu)

²⁰⁸ Louvre Müzesi, Paris.

Foto:3.

Foto: 4.

Foto:5.

Foto:6.

Foto: 7.

Foto: 8.

Foto: 9.

Foto: 10.

Foto: 11.

Foto: 12. Pers Ölümsüzler Birliğinden bir asker (?)

Foto: 13. Adak Steli(?) İstanbul Arkeoloji Müzeleri²⁰⁹ (Foto: Adil Yılmaz)

²⁰⁹ Foto: Adil Yılmaz.

Foto: 14. Hakkari Steli, Van Müzesi.²¹⁰

²¹⁰ Somuncuoğlu-2010, S. 493.

Foto: 15. Meşkinşehr (Hyov)²¹¹

Foto: 16. Meşkinşehr (Hyov)²¹²

²¹¹ Foto: Seid Baykal.

²¹² Foto: Seid Baykal.

Foto: 17. Meşkinşehr (Hyov)²¹³

²¹³ Foto: Seid Baykal.

Foto: 18. Karabağ-Azerbaycan²¹⁴

²¹⁴ Foto: Giorgi Meurmishvili.

Foto: 19. Kırgızistan. ²¹⁵

²¹⁵ Belli-2003. Kapak, S. 77.

Foto: 20. Krasnoyarsk Müzesi (Rusya) ²¹⁶

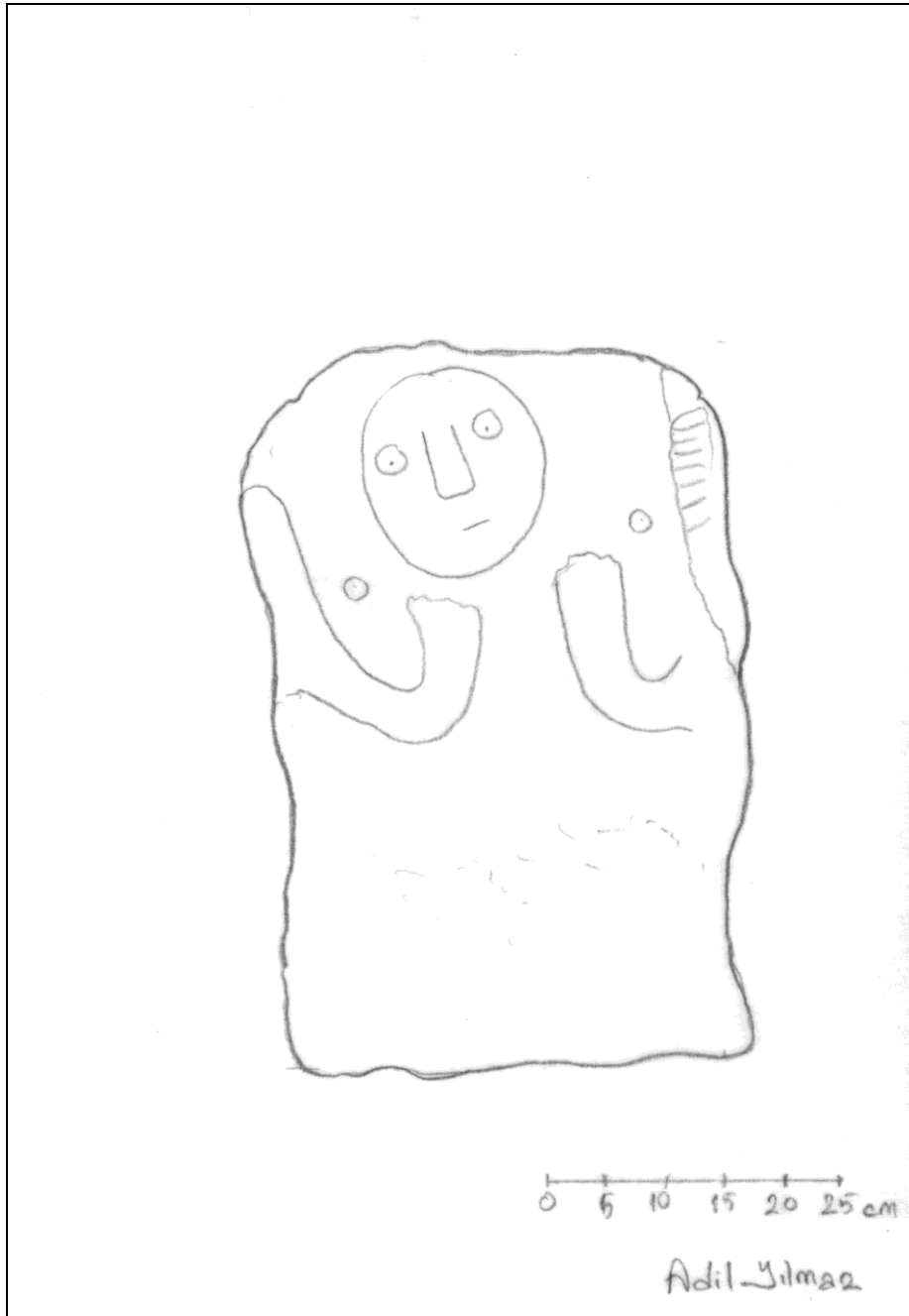
²¹⁶ Doğan-2000, S. 45.

Foto:21. Gorno-Altay Müzesi. (Altay-Rusya)²¹⁷

²¹⁷ Somuncuoğlu-2010, S. 187.

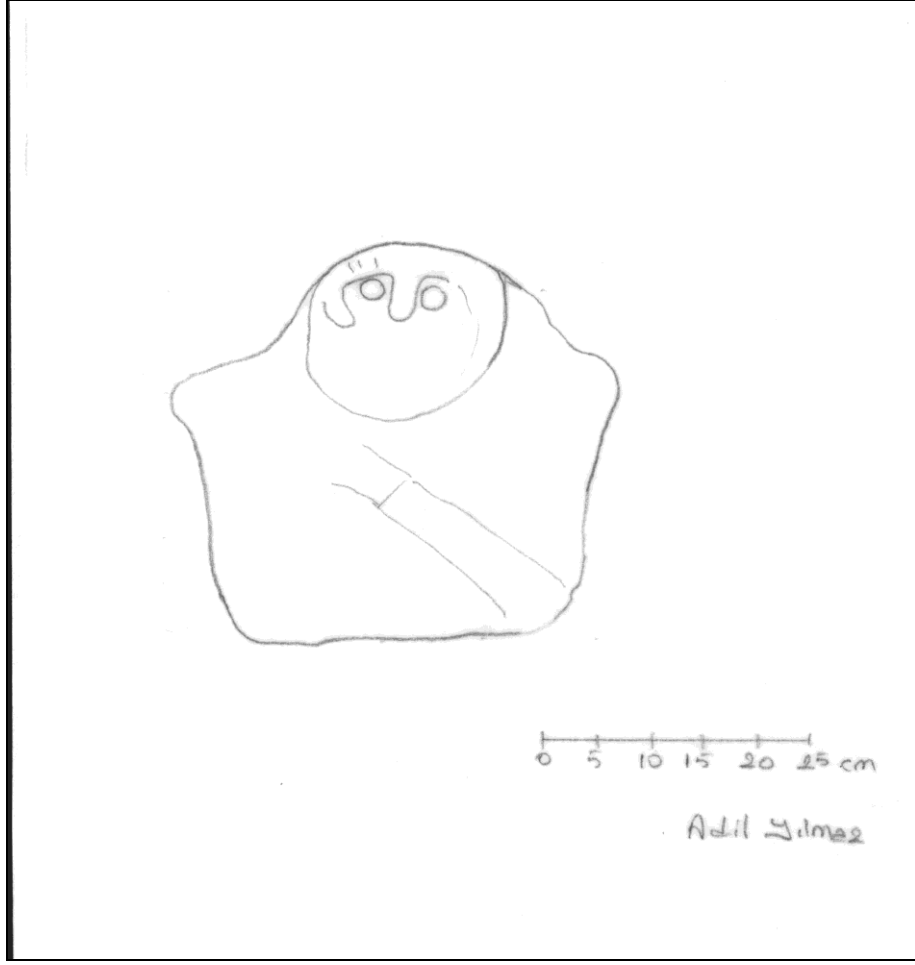
ÇİZİMLER

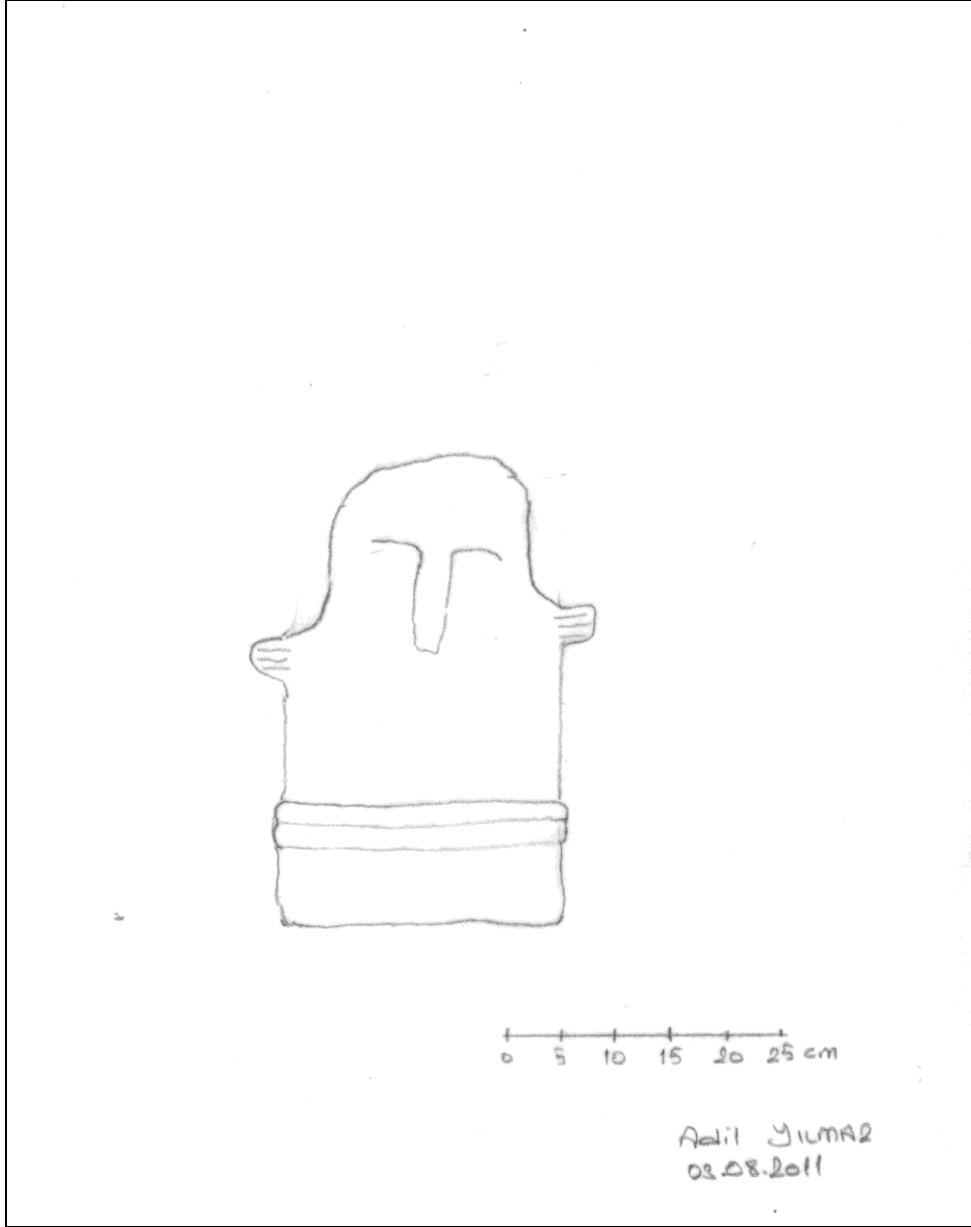
Çizim: 1. Tebriz Müzesi

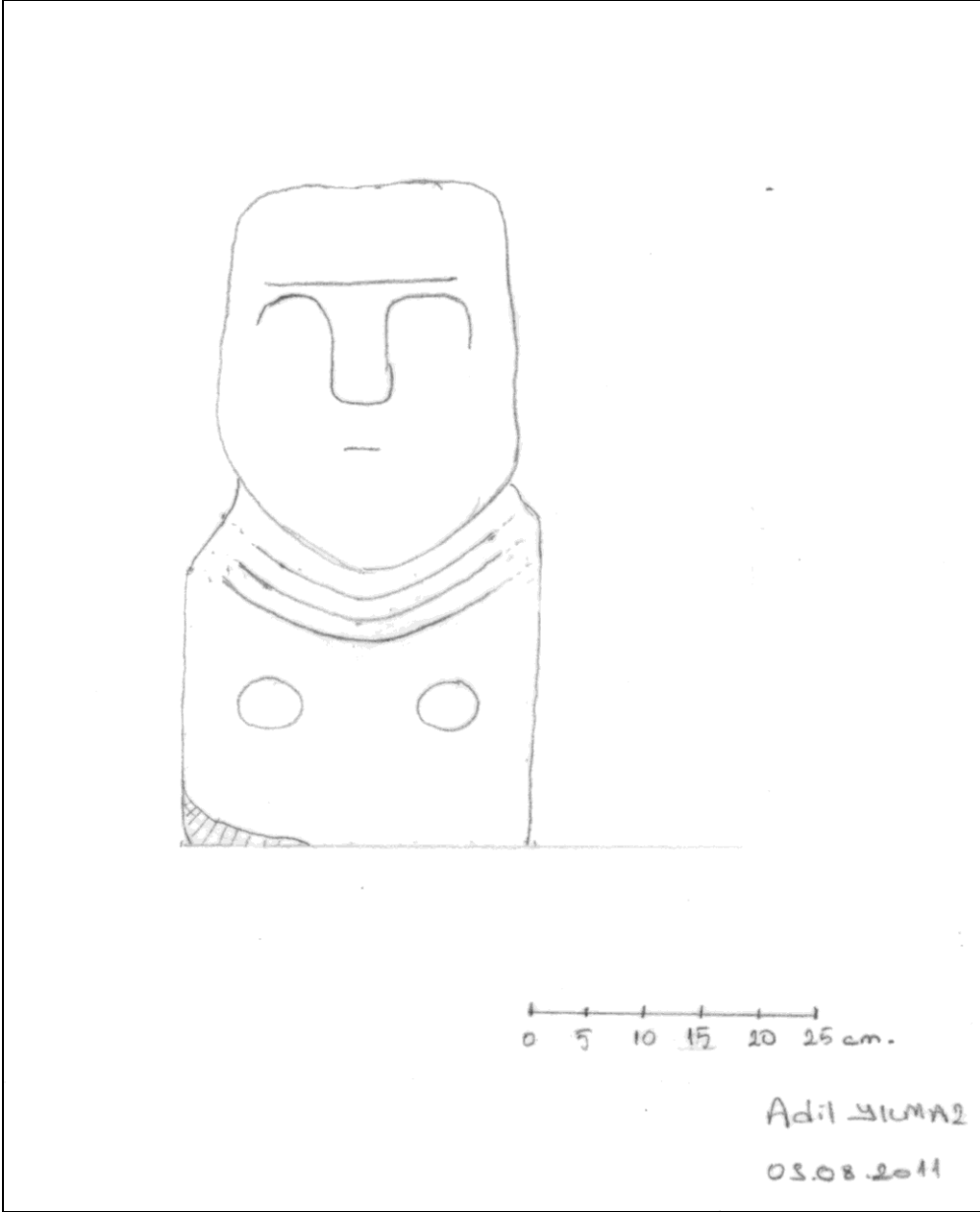
Çizim: 2.

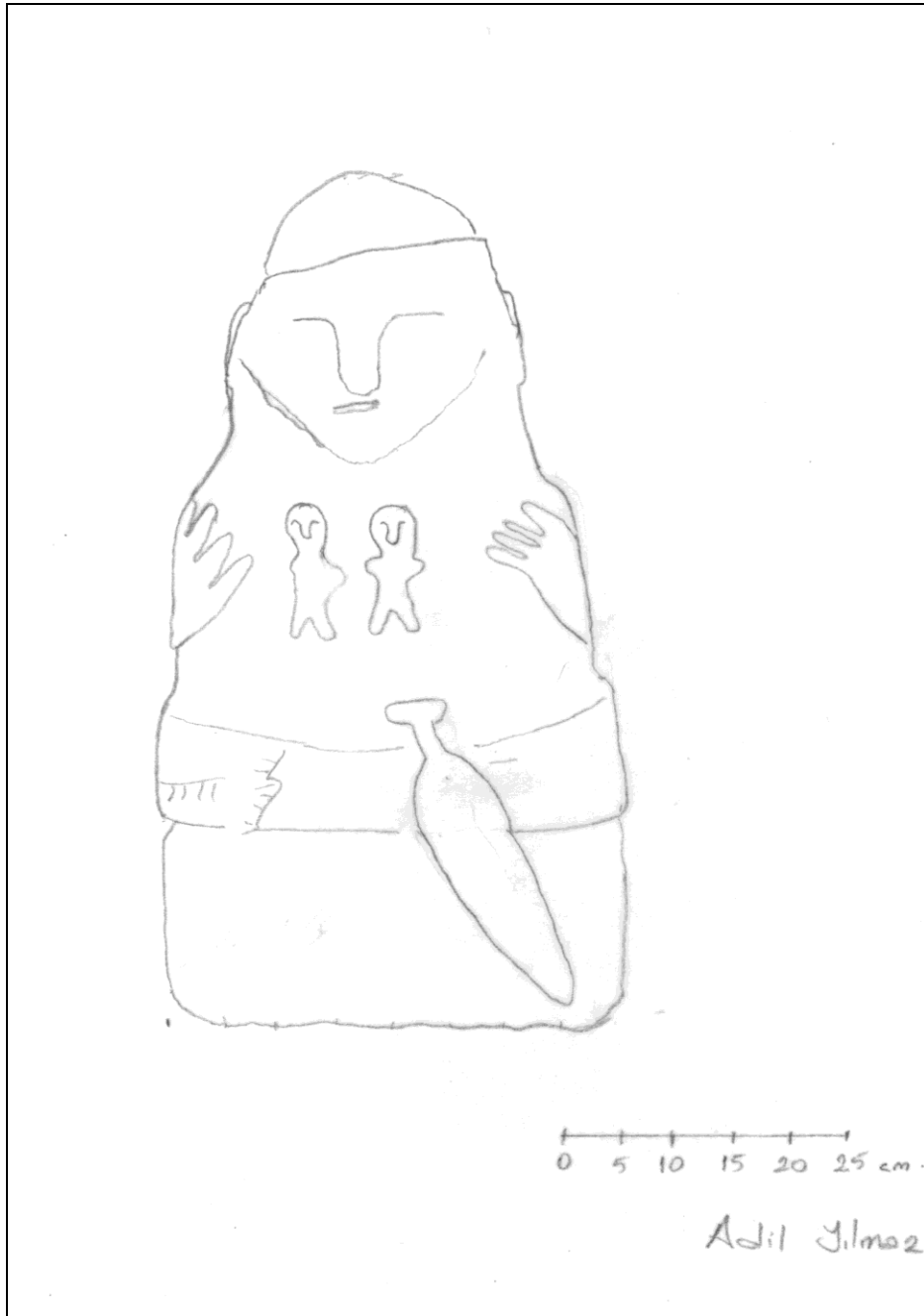
Çizim:3.

Çizim: 4.

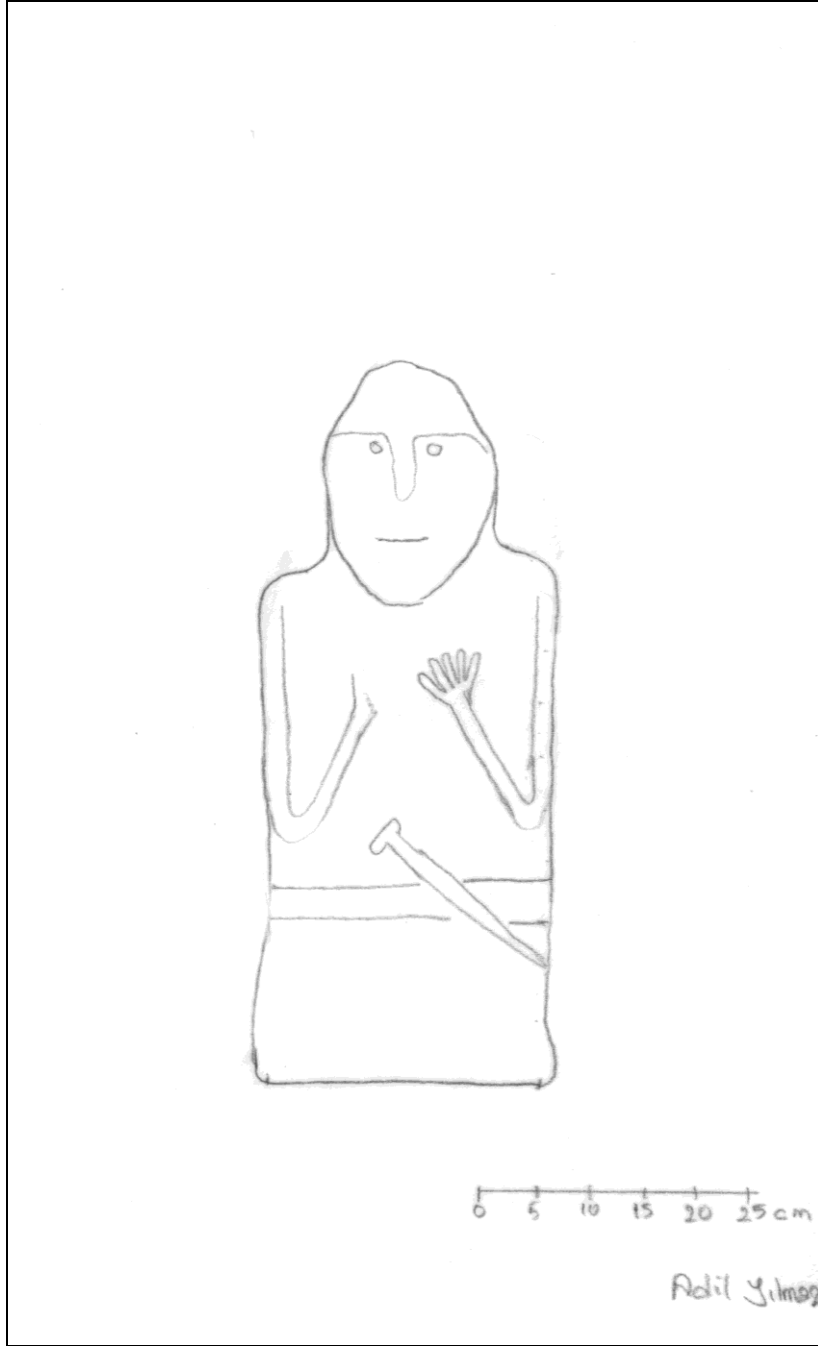
Çizim: 5.

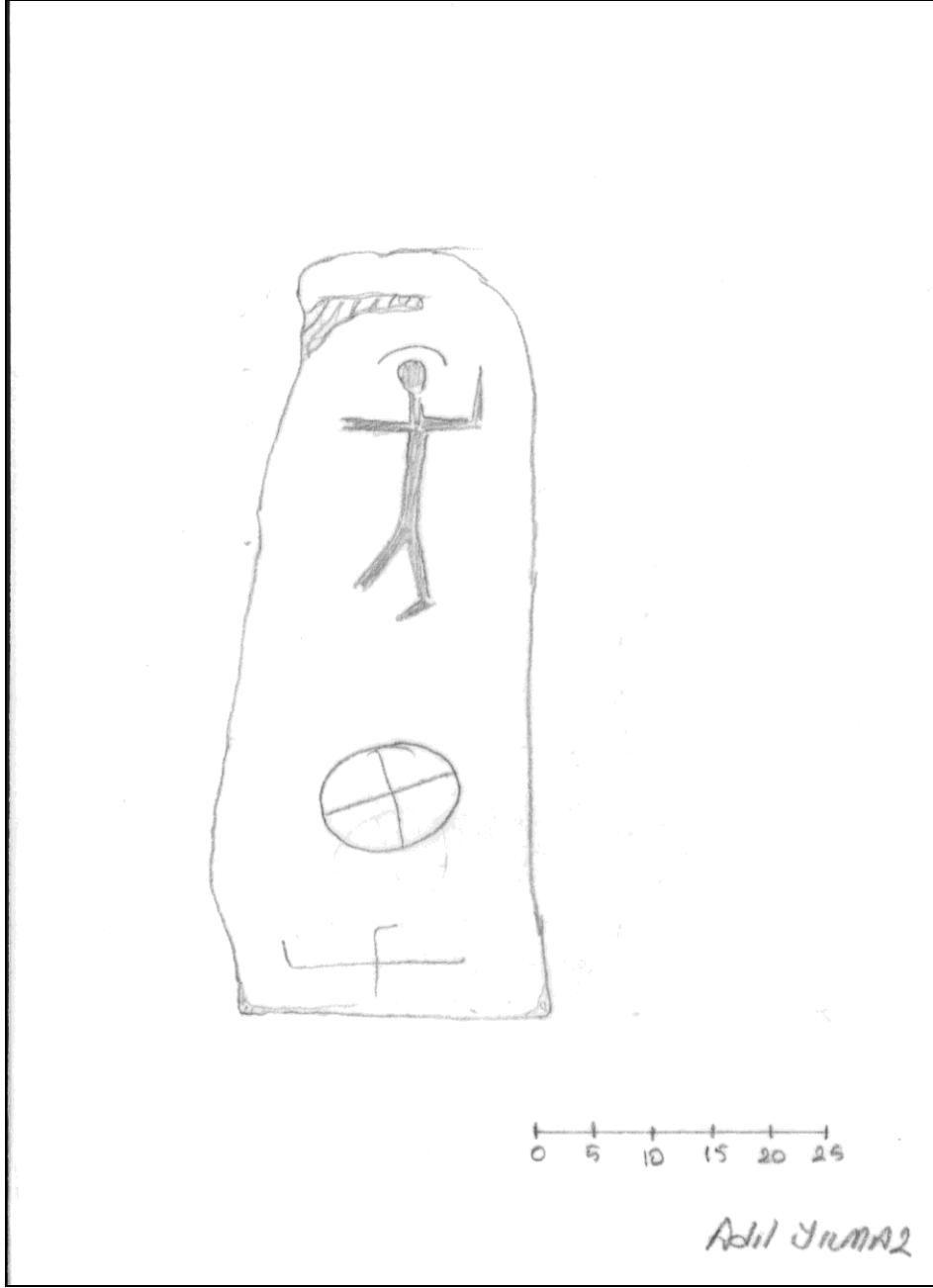
Çizim: 6.

Çizim: 7.

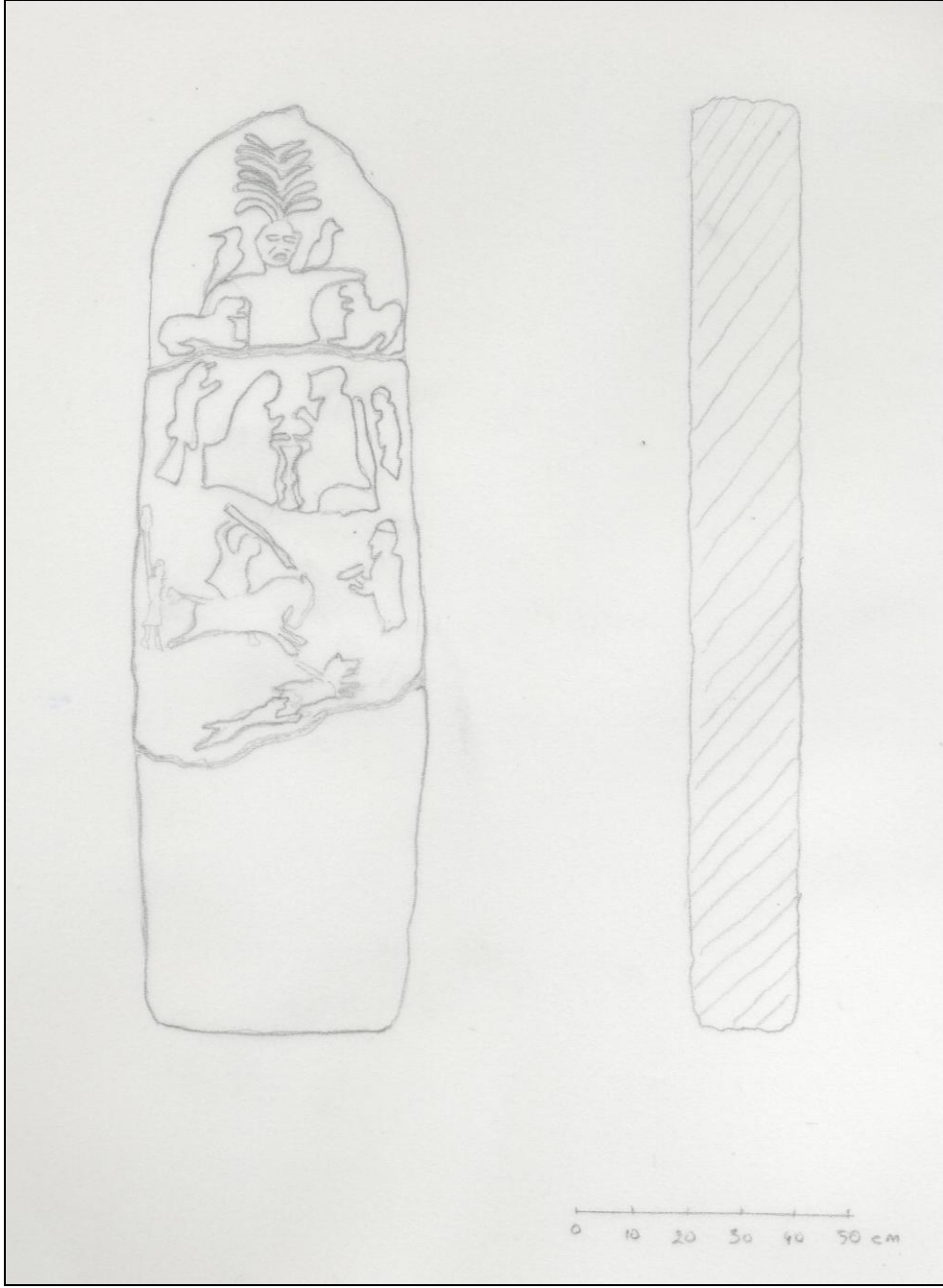
Çizim: 8.

Çizim: 9.

Çizim: 10.

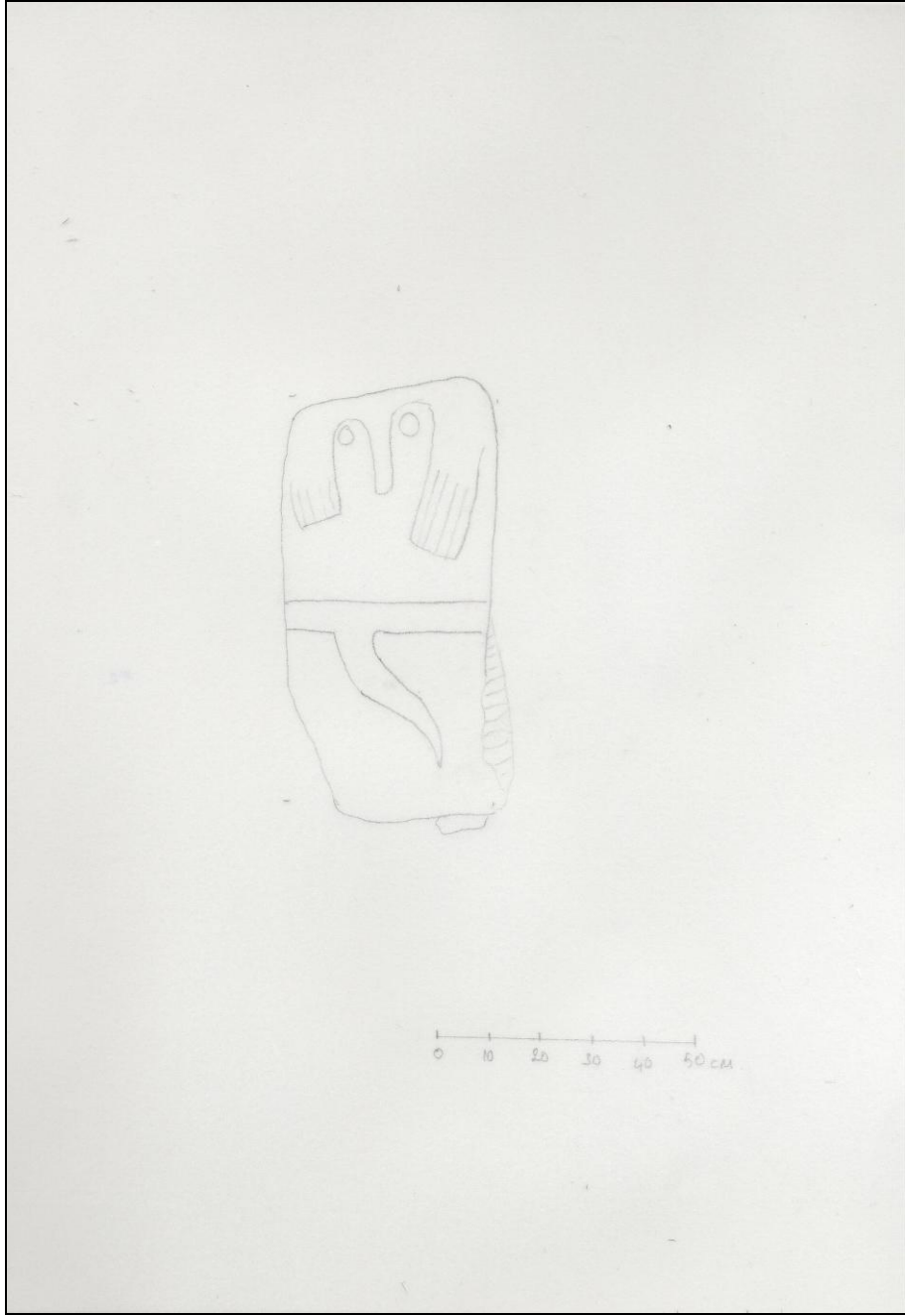
Çizim: 11. Adak Steli

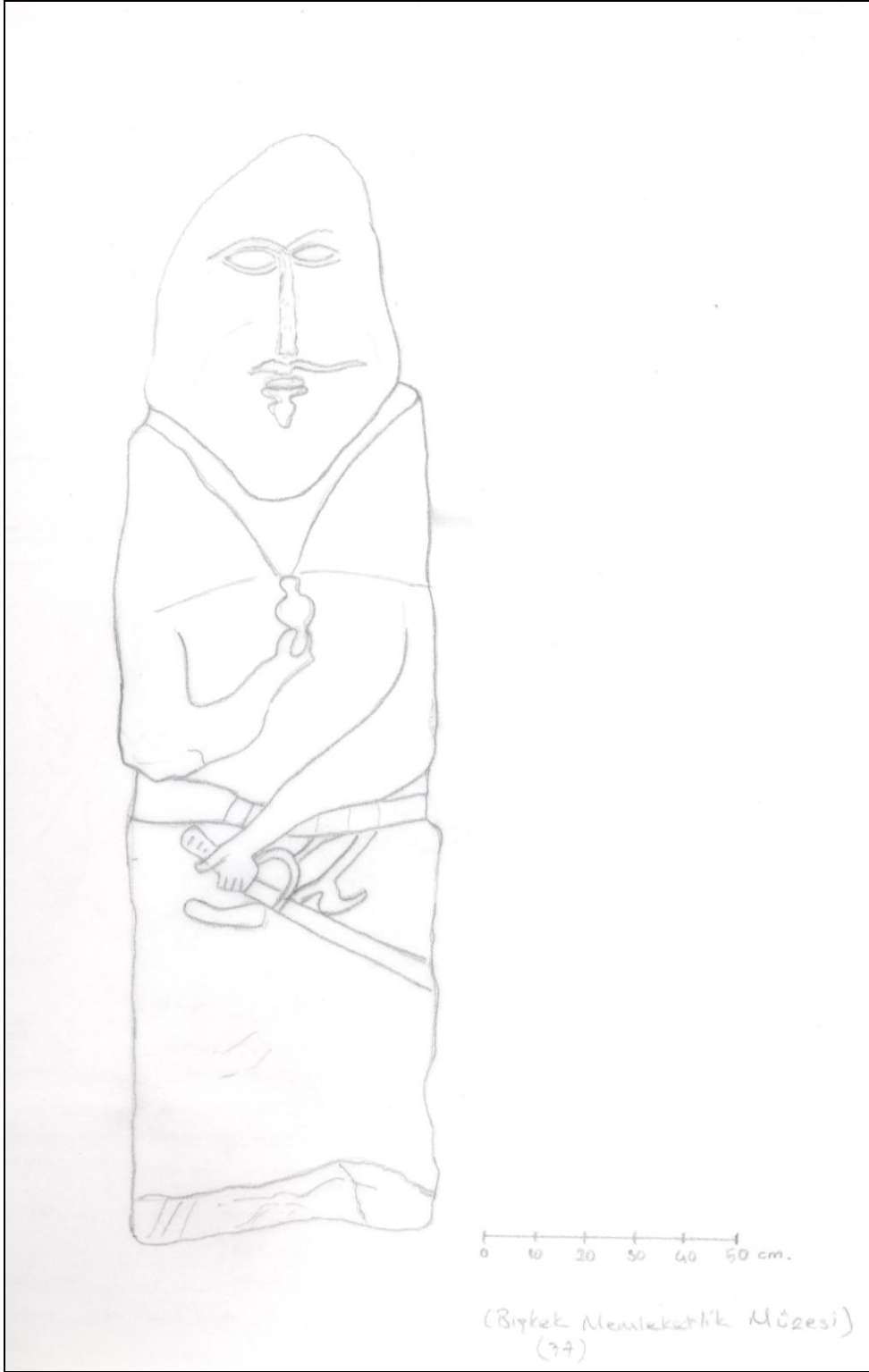
Çizim: 12. Hakkari Stelleri

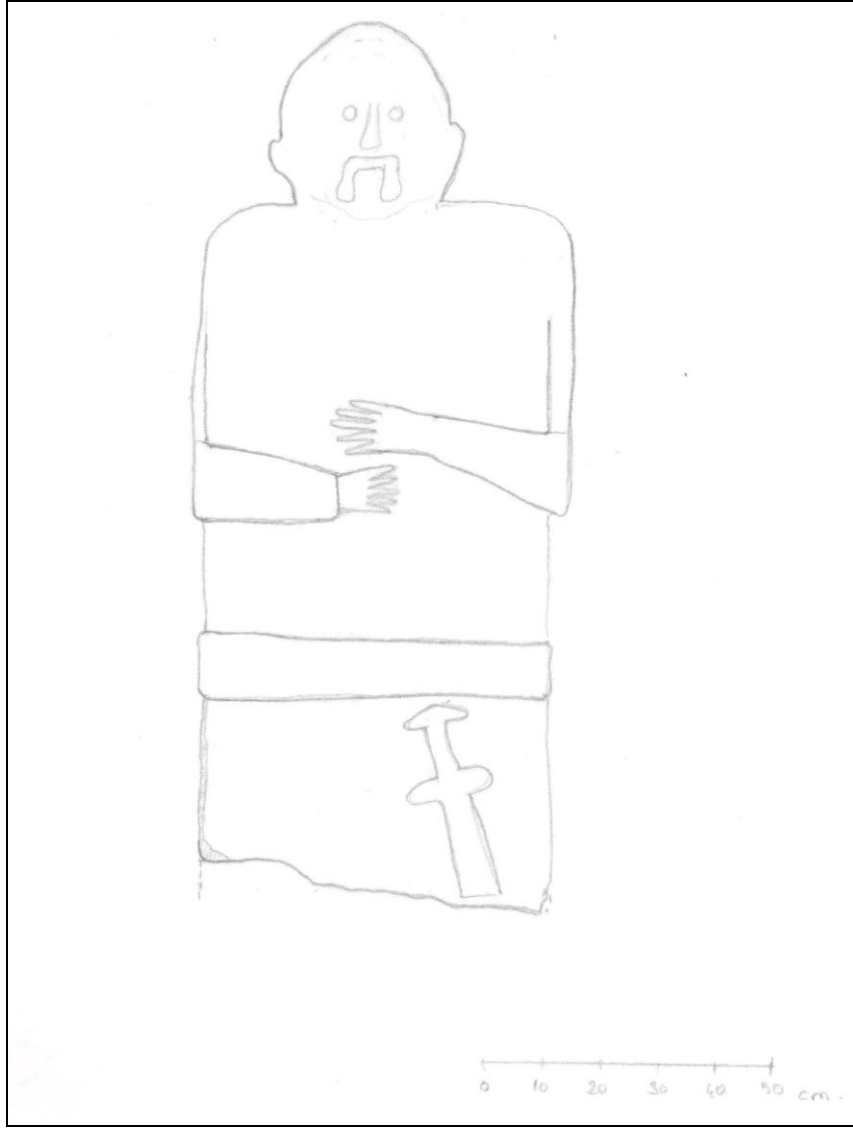
Çizim: 13. Meşkinşehr-1

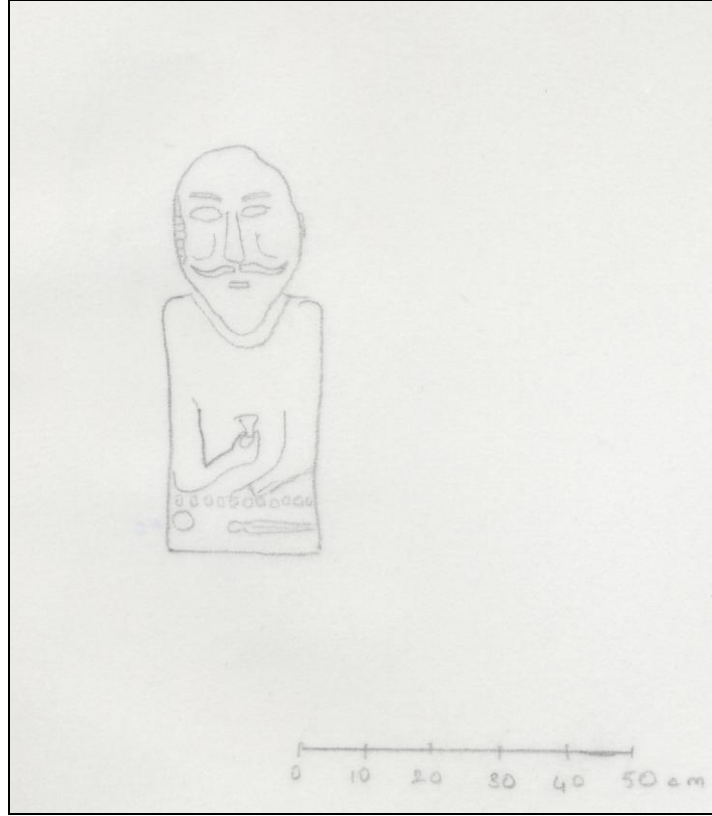
Çizim: 14. Meşkinşehr 2

Çizim: 15. Kırgızistan-Bişkek.

Çizim: 16. Kasnoyarsk Müzesi.

Çizim: 17. Gorno-Altay Müzesi.

BİBLİYOGRAFYA

MAKALELER

Abramisvili, R. M. (1971), “*La necropole de Samthavro et la chronologie des civilisations archeologiques de Bronze recent et du debut du Fer*”, Actes du VIIIe Congres international des sciences prehistoriques, Beograd.

Abramisvili, R. M. (1995), “*Neue Angaben über die Existenz des Thrako-kimmerischen ethnischen Elements und des sogenannten skythischen Reiches i*”, Archaeologischer Anzeiger, DAÍ, Berlin.

Ahmetbeyoğlu, Ali, (2003) “*Büyük Hun Hükümdarı Attila*”, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: 7, Bişkek.

Akgün, Engin, (2008) “*Şamanist Türk Halklarında Kurban Sunusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar*”, TDA: 172, İstanbul.

Aksoy, Mustafa, (2011) “*Makedonya’da Balballar, İskitler-Türkler*”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi : 297. S.9-13

Əlizade, Rövşen, (2008) “*Türk Epos Ananesinde Ecdad Kültü*”, Ege Üniversitesi TDAE Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi: VIII, İzmir.

Alizadeh, Karim-Jason A. Ur, (2007) “*Formation and destruction of pastoral and irrigation landscapes on the Mughan Steppe, north-western Iran*”, Antiquity: 81, Harward University Press, London.

Altınkaynak, Erdoğan, (2004) “*Deşt-i Kıpçak Balbalları*”, KAD: 3, Ankara.

Altınkaynak, Erdoğan, (2004) “*Deşt-i Kıpçak Stone Statues*”, KAD: 3, Ankara.

Altinkaynak, Erdoğan, (2008) “*Ukraynadaki Kıpçak Balballarında Eşya ve Motifler*”, USAD: 1-3, Ankara.

Altıntaş, Ayten, (1987) “*Eski Türk Kültüründe Hayat Ağacı ve Ölümsüzlük Otu*”, TDA: 51, İstanbul.

Alyılmaz, Cengiz, (2003) “*Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine*”, Selçuk TAD: 13, Konya.

Alyılmaz, Cengiz, (2003) “*Moğolistan’da Eski Türk Kültür Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Buldukları Yerler*”, AÜTAED: 21, Erzurum.

Amiet, Pierre, (1977) “*Die Kunst des alten Orient*”, Ars antiqua. Serie: 1-Bd. 3, Freiburg, 1977.

Arslan, Muhammet-Macide Uysal, (2010) “*Adıyaman Besni İlçesi İncearaplar Köyündeki Mezar Taşları*”, AÜGSED: 25, Erzurum.

Aşan, M. Beşir, (1993) “*Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler*”, TDA: 87, İstanbul.

Aurenche, O.-Evin, J, et al, (1987) “*Chronologies du Proche Orient/Chronologies in the Near East. Relative Chronologies and Absolute Chronology 16,000-4,000 BP*”, BAR International Series: 379, Oxford.

Ayan, Ergin, “*Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi*”, ODÜ Sosyal Bilimlens. Sosyal Bilimler Arş. Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, Aralık: 2010.

Aydın, Suavi, (2006), “*Ankara’daki Phrygler*”, Arkeo-atlas:5.

Azarnoush, M.-Helwing B. (2005), “*Recent archaeological research in Iran – Prehistory to Iron Age*”, AMİT: 37, Berlin.

Badalyan, R.-Lombard, P.-et al (2004), “The Neolithic and Chalcolithic Phases in the Ararat Plain (Armenia): The View From Aratashen”, Ancient Near Eastern Studies: 12, (Edit: Antonio Sagona), Peeters.

Bagherzadeh, F. (1974), Symposium on Archaeological Researc in Iran, Proceedings of the IInd Annual Symposium on archaeologica research in Iran, Tehran.

Bagherzadeh, F., (1975), Proceedings of the 3rd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran, 1974, Tehran.

Balkan, Kemal, (1951), “At Kültürü ile İlgili, M.Ö. 14. Yüzyıl’da, Nippur’da Akadça Metinlerin Tercüme ve İzahı”, DTCF: IX, 2-3, Ankara.

Barrelet, M.T., (1984) “*Problemes concernant les Hurrites*”, Methodologie et critiques, 1, no 48-49. 1977-1984. Paris.

Barrelet, M.T., (1984) “*Le cas hurrite et la pratique archeologique*”, Methodologie et critiques, 1”, 1977-1984. Paris.

Barrelet, M.T., (1986) “*Fils de Sim'al. Les origines tribales des rois de Mari*”, Revue d'assyriologie et d'archeologie orientale: 80, Paris.

Barrelet, M.T., (1965) “*Une construction enigmatique a Tello*”, Iraq: 27. Paris.

Barrelet, M. T., (1959), “*Notes sur quelques sculptures mesopotamiennes de l'epoque d'Akkad*”, Syria. Revue d'art oiental et d'archeologie: 36. Paris.

Başaran, C-Keleş, V., (2008), “Mount Ararat Archaeological Survey”, (Edit: Bryant G. Wood), BS: Vol. 21-No: 3.

Bayram, Sadi (1989), “*Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto-Türk İzleri*”, TDA: 62, İstanbul.

Belli, Oktay (2002), “Türklerde Taş Heykel ve Balballar”, Türkler Ans: 3, Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi, Ankara.

Belli, Oktay (2009), “Anadolu’nun En Eski Sürek Avı Sahnesi”, Aktüel Arkeoloji: 10, İstanbul.

Bemman, Jan, (2010) “Mongolian-German Karakorum expedition Vol. 1 Excavations in the craftsmen quarter at the main road”, Forschunger zur Archaeologische aussereuropaeischer Kulturen, Berlin.

Berkli, Yunus (2006), “Ardahan-Çıldır Çevresinde Heykel Biçimli Mezar Taşlarının Türk Sanatındaki Yeri ve Önemi”, AÜGSED: 9, Erzurum.

Berkli, Yunus (2007), “Erzurum’da Yeni Bulunan Haç Motifli Koç Heykelinin Düşündürdükleri”, AÜTAED: 34, Erzurum.

Blazec, Vaclav (2002), “Elam: A Bridge between the Ancient Near East and Dravidian India?”, Mother Tongue: VII.

Boehmer, R. M. (1998), “Skythische Grabstelen aus Muğesir (Nordost-Irak)”, BagMit: 29, Berlin.

Borisenko, Yu.-v.d. (2002), “XVIII.-XIX. Yy’da Yapılan Kazılara Göre Minusinsk Vadisindeki Eski Türklere Ait Anıt Yapılar”, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi SBE: 4, Bişkek.

Brentjes, Burchard (2000), “Animal Style and Shamanism Problems of Pictorial Tradition in Northern in Central Asian”, Kurgans, Ritual Sites, and Settlements: Eurasian Bronze and Iron Age, (Edit: J. Davis-Kimball, E. M. Murphy vd.), BAR Internationale Series 890, Oxford.

Bülbül, Cemil, (2009) “Eski Anadolu Tarihinde Frigler”, Erciyes Ün. SBE: 27, Kayseri.

Casabone, Olivier (2010), “*Akamenid İmparatorluğu: Büyük Kral ve Persler*”, Arkeo-atlas: 6, İstanbul.

Casabone, Olivier (2010), “*Kimmerler, İskitler ve Amazonlar*”, Arkeo-atlas: 7, İstanbul.

Ceylan, Alpaslan (2008), “*Doğu Anadolu Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi*”, Bilim ve Ütopya: 163, İstanbul.

Cleuziou, S. (1982), “*Early Tin in the Near East*”, Expedition: 25,1.

Cosmopoulos, Michael, (1991) “*Exchange Networks in Prehistory: The Aegean and The Mediterranean in the Third Millennium B.C.*”, AEGEUM: 7, University of Liege, Liege.

Crawford, Vaughn E. (1961), “*Hasanlu 1960*”, The Metropolitan Museum of Art Bulletin: XX-3, New York.

Crnobrnja, A., et al, (2009), “*Late Vinca Culture Settlement at Crkvine in Stubline*”, http://www.iianthropology.org/files/Late_Vinca_culture_settlement_at_Crkvine_in_Stubline.pdf (26.11.2011)

Çeçen, Salih (2008), “*Eski Çağ'da Türkler*”, Eski Ön Asya Uygarlıklardan Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı, (Ed: Zekeriya Türkmen), GATSEB: 2, Ankara.

Çiğdem, Süleyman (2007), “*Urartu Krallığının Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi: 9, Erzurum.

Çilingiroğlu, Altan (1978), “*Urartu Apadanasının Kökeni*”, İÜAnadAraş: VI, İstanbul.

Çoruhlu, Yaşar (1995), “Ukok Platosunda Kazısı Yapılmış Üç Yeni Kurgan Hakkında Bir Kitap”, TDA: 96, İstanbul.

Çoruhlu, Yaşar (1998), “*Kırım Arkeolojisi ve Sanatı (Başlangıcından Altınordu Devrine Kadar)*”, TDA: 113, İstanbul.

Çoruhlu, Yaşar (2001), “*Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler*”, Belleten 2000, T.T.K. Basimevi Ankara, s.95-146

Çoruhlu, Yaşar (2001), “*At ve Koç/Koyun Sekilli Mezartaşlarının Sembolizmi*”, Toplumsal Tarih: 94, İstanbul.

Dalkıran, Ahmet (2008), “İslamiyet Öncesi Türk Sanatında Şamanizm’in Etkisi”, SÜ Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi: 25, Konya.

Diakonof, I. M. (1985), “Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian”, JAOS: 105-4, Chicago.

Dosymbaieva, Aimann (2002), “*Turkic Historical and Cultural Complex of Kazakhstan*”, International Journal of Central Asian Studies, Edit: Choi Han-Woo, Vol:7, Institute of Asian Culture and Development, Seul.

Dosymbaieva, Aimann (2010), “Традиционное мировоззрение средневековых тюрков Жетысу (по материалам культовых памятников)”, Doktora Tezi (Özeti), Almatı.

Durmuş, İlhami (1997), “*Saka-Pers Mücadelesi*”, Bilig : 4, Ankara.

Durmuş, İlhami (2008 a), “*Anadolu-Orta Asya Arasında Kültür Bağları*”, Bilim ve Ütopya: 163, İstanbul.

Durmuş, İlhami (2008 b), “*Sakalar ve Hunlar Döneminde Anadolu’da Türk Varlığı*”, Eski Ön Asya Uygarlıklardan Günümüze Anadolu’da Türk Varlığı, (Ed: Zekeriya Türkmen), GATSEB: 2, Ankara.

Edwards, Mike (2001), “*Moğolların Efendisi: CENGİZ*”, NG Türkiye: Ağustos 2001, İstanbul.

Eğilmez, Savaş (2007), “*Ermenistan’da Karakoyunlu Hanedanına Ait Tarihi Miras*”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi: 19, Erzurum.

Erim-Özdoğan, A-Velibeyoğlu,J., (2002) “*Hakkâri Stellerinin Garzan Ovasındaki Bir Benzeri*”, Arkeoloji ve Sanat: 109-110, İstanbul.

Erzen, Afif (2007), “*Introduction*”, Armenian Mythomania, (Ed: Erich Feigl), Salzburg.

Evans, Jean (2007), “*The Square Temple at Tell Asmar and the Construction of Early Dynastic Mesopotamia, ca. 2.900-2.350 B.C.E.*” AJA: 111(4), . 599-632.

Goff, C. Meade (1968), “*Lûristân in the First Half of the First Millennium B.C.*,” Iran 6, S. 105-134.

Gömeç, S,-Yürekli,T, (2010) “*Çar İskitleri Üzerine*”, Tarihin Peşinde: 3, Konya.

Grandpierre, Atilla (2010), “*The Szekler Origins of the Scythians*”, (Edited by Pápai Szabó György), Kisenciklopédia 3, Hunidea, Hungary.

Grosjean, Roger (1962), “*Le gisement torreen fortifié de Tapa, Porto-Vecchio (Corse)*”, BSF: 59 / 3-4, Paris.

Grosjean, Roger (1963), “*La Statue-Menhir de Tavare (Corse)*”, BSF: 60 / 7-8, Paris.

Grosjean, Roger (1964 a), “*Decouverte d’un alignement de statues-menhirs a Cauria (commune de Sartene-Corse)*”, Comptes-rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 108 / 2, Paris.

Grosjean, Roger (1964 b), “*Le complexe Torreen Fortifié de Cucuruzzu (Levia, Corse), Première campagne de fouilles*”, BSF: 61 / 1, Paris.

Grosjean, Roger (1974), “*La statue-menhir de Santa-Naria (Olmato, Corse)*”, BSF: 71 / 2, Paris: 1974.

Gülensoy, Baybars (1994), “*Kaya, Duvar Resimleri Fresk ve Balballarda Eski Türk Tipi Figürleri (Grafik Sanatı ve İnceleme)*”, TDA: 91, İstanbul.

Gülmuhammet, Hasan P. (2009), “*Elam, Kas ve Türk Kültürü Arasındaki Paralellikler ve Türk Kültürünün Eskiliği*”, TDA: 178, İstanbul.

Gülmuhammet, Hasan (2011), “*Elamlılarda, İranî Kavimlerde ve Türklerde Saltanat Veraseti Usulü: Kardeş Taht Tevarüsü Geleneği*”, TDA: 191, İstanbul.

Gürler, Yavuz (1997), “*Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki Eski Türk Yerleşim Bölgeleri ve Adları Hakkında*”, Bilig: 4, Ankara.

Güterbock, H. G. (1938), “*Die Historische tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babylonian und Hethitern bis 1.200*” Zeitschrift für Assyriologie: 44. Berlin.

Haas, Volkert (1978), “*Hurritologische Studien II. Die Beschwörungsrituale der Allaturah(h)i und verwandte Texte*”, Alter Orient und Altes Testament 31, Berlin.

Haciyeva, Galibe (2000), “*Tebriz Yer Adının Kaynağı*”, TDA: 129, İstanbul.

Halilov, Toğrul (2010), “*Nahçıvan Bölgesinde Son Tunç-Erken Demir Çağının Boya Bezemeli Kapları*”, TDA: 189, İstanbul.

Hallier, Ulrich W. (1991), "*Petroglyphen in Nordpakistan*", Antike Welt: 22, Mainz.

Hagan, Robert J. (2011), The Old and the Restless: The Egyptians and the Scythians in Herodotus' Histories, Annandale-on-Hudson, New York.

Hansen, Donald (1970), "A Proto-Elamite Silver Figurine in The Metropolitan Museum of Art", Metropolitan Museum Journal: 3-42, New York.

Hasanov, Zaur (2009), "*İskitlerin ve Hunların (Hsiung-nu) Dininde Kutsal Kılıç Kültü*", TDA: 181, İstanbul.

Hassanzadeh, Yousef (2006), "The glazed bricks from Bukan (Iran): new insights into Mannaeen art", Antiquity: 80-307, Birmingham.

Hayashi, Toshio (2011), "*Sogdian Influences Seen on Turkic Stone Statues Focusing on the Fingers Representations*", Transoxiana Webfestschrift Series I, <http://www.transoxiana.org/Eran/> (25.01.2011)

Helwing, Barbara (2003), "*İran'da İlk Kentler*", Arkeo-atlas: 2, İstanbul.

Helwing, B.-Fahimi, H. (2005) "*İran'da Demir Çağı*", Arkeo-atlas: 4, İstanbul.

Henning, W. B. (1953), "*A new Parthian Inscription*", JRAS, Vol: 85, 3-5, London.

Henrickson, R.C. (1984), "*Šimaški and Central Western Iran. The Archaeological Evidence*," Zeitschrift für Assyriologie 74, Berlin, 98-122.

Henrickson, R. C. (1985), "*The chronology of central western Iran 2.600-1.400 B.C.*", AJA:89. Chicago.

Heydari Reza, (2008 a) "*Erken Dönem İran Arkeolojisi Üzerine Kısa Bilgiler*", Arkeoidea: VI, <http://www.arkeoloji.web.tr/arkeoidea6.pdf>, 20.10.2011.

Heydari, Reza (2008 b), “*Urumiye Gölünü Batısında Bulunan Önemli Yazıtlar*”, Arkeoidea: VII, www.arkeoidea.com/sayilar/arkeoidea7.pdf, 20.10.2011.

Hudjakov, U. S. –Potnikov, U. A. (2002) “*Ancient Turkic Stone Statues in the South Part of the Ubsunurskaja Hollow*”, MÜSEB: 3, Bişkek.

Hüseynov, Rauf A. (1993), “*Azerbaycan Tarihinin Kısa Özeti (Eski Devirlerden Günümüze Kadar)*”, TAD: 83, İstanbul.

Işıklı, Mehmet (2000), “*M.Ö. 1. Binyılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Belgeler Işığında Diauehi Krallığı*”, AÜGSED: 6, Erzurum.

Kalafat, Yaşar-Sezgin, M.N. (2011) “*The Strategic Dimension of Armenian-Albanian Relations*”, http://www.stradigma.com/english/april2003/articles_05.html, (06.02.2011).

Kenk, Roman, (1982) “*Früh und hochmittelalterliche Graeber von Kudyrge im Altaj; Früchmittelalterliche Graeber aus West-Tuva*”, Materialien zur allgemeinen und vergleichenden Archaeologie: 3-4, Berlin.

Kenk, Roman, (1984) “*Das Graeberfeld der hunno-sarmatischen Zeit von Kokel, Tuva, Süd-Sibirien*”, Materialien zur allgemeinen und vergleichenden Archaeologie: 25. Berlin.

Kenk, Roman, (1986) “*Grabfunde der Skythenzeit aus Tuva, Süd-Sibirien*”, Materialien zur allgemeinen und vergleichenden Archaeologie: 24, Berlin.

Khorasani, M. Moushtagh (2006 b), “*Arms and Armor of Achamenians and Sassanians*”, FEZANA Journal, Houston.

Kılıç, Davut, (2001) “*Selçuklular’a Kadar Anadolu’da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M.451-1100)*”, TDA: 131, İstanbul.

Koç, Dinçer, (2010) “*Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü ve Noninkovsk Kurganları*”, KARAM: 27, Ankara, Sf. 37-58.

Korn, Agnes, (2010) “Parthian”, Bulletin of SOAS: 73-3, London.

Köroğlu, Kemalettin (2002), “The Transition from Bronze Age to Iron Age in Eastern Anatolia”, Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighboring Regions, (Edit: Fischer vd.), TEBE, İstanbul.

Kroll, Stephan, (2010) “*İran’daki Urartu Şehirleri*”, (Ed: Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), Urartu: Doğu’da Değişim, YKY, İstanbul.

Kubarev, V.D.-Tsevendorj,D., (2011) “*Batı Moğolistan’daki Taş Babalar*”, (Çev: Osman Sarıdiken), AÜTAED: 17, Erzurum.

Kubarev, V.D., (2002) “Moğolistan ve Altaylardaki Yeni Türk Heykelleri”, Türkler Ans: 3, Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi, Ankara.

Kurochkin, G. N., (1993) “*Archaeological Search for the Near Eastern Aryans and the Royal Cemetery of Marlik in Northern Iran*”, Annales Academia Scientiarum Fennicae, Series: B, Vol: 271-1, Helsinki.

Kurt, Mehmet, (2009) “Yeni Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası”, DABA: 8-1, Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Elazığ.

Landsberger, Benno, (1943) “*Sümerler*”, (Çev: Mebrure Tosun), DTCE, Cilt: 2, S: 5, Ankara.

Lanfranchi M., Français de- Weiss, C. (1972) “Le Neolithique ancien de l’abri d’Araquina Sennola (Bonifacio-Corse)”, BSE: 69 / 1, Paris.

Liverani, Mario, (2003) “The Rise and Fall of Media”, Assyria, Media, Persia (edit: Giovanni B. Lanfranchi, Michael Roaff, and Robert Rollinger), Papers Delivered at the International Meeting held in Padova, April 26-28, 2001; History of the Ancient Near East Monographs 5; Padova.

Lubotsky, Alexander, (2002) “Scythian Element in Old Iranian”, PBA: 116, London.

Mallory, Jr., “Sredny Stog Stage of Kurgan Culture”, <http://s155239215.onlinehome.us/turkic/turkicsite.htm> (11.11.2011).

Manandian, H.A. (1946), “The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade”, <http://rbedrosian.com/Classic/classic.html> (12.11.2011).

Marsadolov, L. S. (2002), “Altay’daki Pazırık Kültürü (M.Ö. VI-IV. Yüzyıllar)”, (Çev: Nurşen Özsoy), Türkler Ans: 3, Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi, Ankara.

Melikzade, Tohid, (2011) “Azerbaycan’da Kurgan Medeniyeti: Dünden Bugüne”, <http://tohidmelikzade.blogspot.com/2006/06/azerbaycanda-kurgan-medeniyeti.html> 21.07.2011.

Memiş, Ekrem (1988), “M.Ö. 3. Bin Yılında Anadolu’da Türkler”, TDA: 53, İstanbul.

Mert, Osman (2008), “Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliyede Bulunan Damgalar”, AÜTAED: 36, Erzurum.

Mohandesan, E., et al, (2004) “Extraction and analysis of ancient DNA from human remains of Masjede Kabood burial site”, Iranian Journal of Biotechnology Vol: 2, No: 4.

Montalbano, Pierluigi, (2010) L’antica Civiltà Mediterranea, Roma.

Morgunova, N.L., Khokhlova, O.S., (2006) “Kurgans and nomads: new investigations of mound burials in the southern Urals”, Antiquity: 80- 308.

Muhammedoğlu (Aliyev), Saleh, (1998) “*Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşesine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi*”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi: 116, İstanbul.

Muscarella, Oscar W., (1974) “*The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran*”, Metropolitan Museum Journal: 9, New York .

Nesterov, S.P., “*The Old Turks in The Central Asia und Southern Siberia*”, Siberian Archaeologische Herald, Vol:1.<http://sati.archaeology.nsc.ru/geni/Editions/Electronic/Bulletens/Herald/Vol1/Chapter7/Nester.htm> 15.11.2011.

Neu, Erich, (1996) “*Das Hurritische Epos der Freilassung / 1 Untersuchungen zu einem hurritisch- hethitischen Textensemble aus Hattusa*”, Studien zu den Bogazköy-Texten, Heft: 32, Mainz.

Nylander, Carl, (2007) “*Swedish Contributions to the Archaeology of Iran*”, Fornvaennen: 102, Stockholm.

Piga, G., et al, (2010) “A Funerary Rite Study of the Phoenician–Punic Necropolis of Mount Sirai (Sardinia, Italy)”, International Journal of Osteoarchaeology: 20.

Rızayev, Teymur, (2010) “*Azerbaycan’ın Qadim Heykeltıraşlığı*”, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti Elmi-Nezeri Məcmua Medeniyet Dünyası: XX, Bakı.

Rollinger, Robert (2010), “*Med Krallığı: Hayalet İmparatorluk*”, Arkeo-atlas Dergisi: 6, İstanbul.

Sagona, A. G. (2008), “*Archaeology in Southern Caucasus*”, Ancient Near Eastern Studies: 19.

Sagss, H. W., (1965) “*Everyday Life n Babylonia and Assyria*”, Assyrian International News Agency Books Online, Published.

Salman, Fikri, (2005) “*Göktürk Dönemi Kıyafetleri*”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi: 9, Erzurum.

Salvini, Mirjo, (1996) “*The Habiru Prism of King Tunip-Tessup of Tikunani*”, Documenta Asiana, Roma.

Salvini, Mirjo, (1986) “*Die Rituale des AZU-Priesters*”, Corpus der hurritischen Spracdenkmaeler, Bd: 2, Roma.

Samuelian, Thomas J. (1982), Classical Armenian Culture. Influences and Creativity, Chicago.

Samuelian, Thomas J. (2000), An Overview of Ancient and Modern Sources and Theories, Erivan.

Sevin, Veli, (1979) “*Asur ve Urartu At Koşum Takımları Üzerine Bir Not*”, AnadAraş: 6, İstanbul.

Sevin, Veli, (1980) “*Van Kalesinde Bir Urartu Kaya Mezarı ve Urartularda Ölü-Yakma Geleneği*”, AnadAraş: 8, İstanbul.

Sevin, V.-Özırat, A., et al. (2001) “*1997-1999 Hakkari Kazıları*”, KST:22, İzmir: 2000, TC Kültür Bakanlığı Yay, Ankara.

Sevin, Veli, (2005 a) “*Asur İmparatorluğu: Eski Yakındoğu'nun Süper Gücü*”, Arkeo-atlas: 4, İstanbul.

Sevin, Veli, (2005 b) “*Urartu Devleti*”, Arkeo-atlas: 4, İstanbul.

Seyidov, Mirali, (1996) “*Azerbaycan Mitolojik Tefekkürünün Kaynakları-II*”, (Aktaran: Abdülkadir Erkal), AÜTAED: 6, Erzurum.

Sezgin, Mahmut Niyazi, (2002) “*Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi*”, EAD: 5, Ankara.

Shepperd, William R., (1929) Historical Atlas, The Perry-Castaneda Library Map Collection of the University of Texas at Austin, Texas.

Somuncuoğlu, Servet, (2010) “*Orhun Kitabeleri: Yazılı Başlangıç*”, Atlas: 206, İstanbul.

Speiser, E. A., (Ephraim Avigdor), (1941) “*Introduction to Hurrian*”, The Annual of the American Schools of Oriental Research, v. 20, San Francisco.

Stein, Aurel, (1916) “*Expedition in Central Asia*”, GeoJ, Vol: 47-5, London.

Sümbüllü, Y. Ziya, (2004) “*Eski Türklerde Defin Şekilleri Üzerine Bir İnceleme*”, AÜSBED: Cilt: 4, Sayı:2, Erzurum.

Tadinova, Rosa, (2006) “*The Early Turkic Vocabulary of Funeral Rites*”, Kinship in the Altaic World, Edit: Boikova,Elena – Rostislav Rybakov, Harrassowitz GMBH, Göttingen, S. 311-318.

Talas, Mustafa, (2009) “*Mehmet Eröz’de Ölüm Adetleri Üzerine Bir Araştırma*”, Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks Vol.1, No:2, <http://www.dieweltdertuerken.de/>. 15.10.2011

Taylor, T. F. , (1988) “*Das Graeberfeld der hunno-sarmatischen Zeit von Kokel, Tuva, Süd-Sibirien*”, Antiquity: 62.

Tekin, Oğuz, (2006), “*Sart Çayı’nın Altınları*”, Arkeo-atlas: 5.

Tellioğlu, İbrahim, (2009) “*Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu’nun Karadeniz Türk Tarihi Araştırmalarına Katkıları*”, TDA: 180, İstanbul.

Thornton, Christopher P., (2007) “*Of brass and bronze in prehistoric Southwest Asia*”, (Ed: S. La Niece, D. Hook, & P. Craddock), Metals and Mines: Studies in Archaeometallurgy, Archetype Publications, London.

Tok, Gökhan, (2001) “*Uygarlığı Doğuran Halk: Sümerler*”, Bilim ve Teknik: 80, İstanbul.

Tuna, Osman Nedim, (2002) “*Sümerce Eski Türkçe*”, TDA: 139, İstanbul.

Ur, Jason A., (2009) “*Emily L. Hammer, Pastoral Nomads of the Second and Third Millennia AD on the Upper Tigris River, Turkey: Archaeological Evidence from the Hirbemerdon Tepe Survey*”, Journal of Field Archaeology: 34, Boston. 37-56.

Ünsal, Veli, (2008) “*M.Ö. III. Bin’de Kuzeydoğu Anadolu*”, USAD: I-3, Ordu.

Üstüner, Ali Cengiz, (2000) “*Mezopotamya’da Sümer Uygarlığı*”, TDA: 128, İstanbul.

Üstüner, Ali Cengiz, “*Bozkır Göçebeleri Kimmerler ve İskitler*”, TDA: 133, İstanbul: 2001.

Vinogradov, Jurij A., (2008) “*Rhythms of Eurasia and the Main Historical Stages of the Kimmerian Bosphoros in Pre-Roman Times*”, Center of Black Sea Studies: 8, Aarhus University Pres, Aarhus.

Waugh, Daniel C., (2010) “*Images from Ancient Iran: Selected Treasures from the National Museum in Tehran. A Photographic Essay*”, The Silkroad: 8, New York.

Wegner, Ilse, (2004) “*Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen*”, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler, Bd: 3, Berlin.

Witzel, Michael, (2003) “*Linguistic Evidence for Cultural Exchange in Prehistoric Western Central Asia*”, Philadelphia: Sino-Platonic Papers 129, University of Pennsylvania.

Witzel, Michael, (2005) “*Central Asian Roots Acculturation in South Asia: Linguistic and Archaeological Evidens From Western Central Asia the Hindukush and Northwestern South Asia for Early Indo-Aryan Language and Religion*”, (Edit: Toshiki Osada), Linguistic, Archaeology and Human Past, Indus Project Research Institue for Humanity and Nature, Kyoto.

Yakar, Jak, (1976) “*Batı Anadolu’daki Hitit Yayılımı*”, Anatolian Studies: XXVI, Ankara, (117-128),

Yılmaz, Anıl, (2005) “*Baba mı, Balbal mı yoksa Bediz mi?*”, AÜ DTCF Çağdas Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt:2, Sayı: 4, Ankara.

Yılmaz, Anıl, (2007) “*Çuy Bölgesinde Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait İki Heykeli Yeniden Değerlendirmek*” , Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi: 18, Bişkek.

Young, B. K. , “*The people of the pit-grave kurgans in eastern Hungary*”, Revue acheologique: 1981.

Young, T. C. (1966), “*Thoughts on the architecture of Hasanlu IV*”, Iranica antiqua: 6. Gent.

Young, T. C. (1973), “*Persia: An archaeological guide*”, Antiquity: 47, York.

Yule, Paul, I. Guba, “*Did the Ancient Mesopotamian Royal Stone Originate in Oman?*”, <http://archiv.ub.uniheidelberg.de/propylaeumdok/volltexte/2008/130/> (30.01.2011)

Yusifov, Y. B., (1986) “*On the Ancient Population of the Urmia Lake Region*”, Archeologische Mitteilungen aus İran: 19, Berlin.

**Zagarell, Allen, (1982) “*The prehistory of the northeast Bahtiyari mountains Iran*”,
Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orientes: 42, Tübingen.**

KİTAPLAR

Abdulla Hesenali oğlu Fazili, (1992) Atropatena Tarixi er. ev. IV-er. VII. esri, Elm Neşriyat, Bakı.

Adontz, Nicholas, (1970) Armenia in the Period of Justinian, Calouste Gulbenkin Foundation, Lisbon.

Ağasıoğlu, Firidun, (2000), Azer Xalqı, Çaşoğlu Neşriyatı, Bakü: 2000.

Ağasıoğlu, Firidun, (2006) QƏDİM TÜRK ELİ SAQA-QAMƏR BOYLARI, Çıraq Neşriyat, Bakı.

(2010) , Ağsu Şehri Orta Esirlerde, (Edit: Qafar Cəbiyev, Fariz Xəlilli), AMEA Arxeoloji və Etnoqrafiya İns, Bakı.

Akhundov, T. (2008), Kafkas Albanyası Tapınak Mimarisi, Elm Yayınevi, Bakı.

Aliyev, K. H. (1987), АНТИЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА, 2. Tıpkıbasım, Elm Yayınevi, Bakü.

Əliyev, V. H.- F.S.Xəlilov (2001), Ağsunun tarixi səhifələri, Adiloğlu Neşriyat, Bakı.

Asgari, N.-Madra, B., (1983) Anadolu Medeniyetleri-II (Yunan-Roma-Bizans), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.

Aşurbeyli, Sara, (2006) Azərbaycan Dili ve Tarixi: Bakı Şehrinin Tarixi (Orta Asirler Dövrü), Avrasiya Pres, Bakı.

(Ataksoy), Halis, (1988) Diyarbakır Tarihinde Komuk Eli, (Yay. Hazırlayan: Yılmaz Ataksoy), Çeltüt Matbaacılık, İstanbul.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, (2007) Tarihte Tebriz, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Ankara.

(2008), Azerbaycan Arxeologiyası, Cilt: 1. Azerbaycan Elmler Akademiyası, Şarq-Qarb, Bakı.

(2004), Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası (Cilt: 1), (Ed: Yaqub Mahmudov), Lider Neşriyat, Bakı.

(2007) , Azerbaycan Tarixi, (Cilt: II),(Edit: Nailə Vəlixanlı), Elm Neşriyyatı, Bakı.

Balkaya, Tuncer, (2009) Hurri Mitanni Devleti, Gazi Üniv. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Ankara.

Barron, Amy E., (2010), Late Assyrian Arms and Armour: Art Versus Artifact, University of Toronto.

Belli, Oktay, (2003) Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller, Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul.

Bourgeois, J.- Wouter, G., (2007) The Frozen Tombs of the Altai Mountains Phase I, 2005- 2006, Universiteit Gent, Gent.

Buh, Frederic William, (1964) A Grammar of the Hurrian Language, Brandeis Univ. Press, Boston.

Butler, Samuel, (1907) Atlas of Ancient and Classical Geography, (Edit: Ernest Rhys), Richard Clay & Sons Ltd., Suffolk.

Bünyadov, Ziya, (2007) Azerbaycan Tarixi: VII-IX. Asırlarda, Şarq-Garp, Bakı.

Cassin-Scott, Jack, (2005) The Grek and Persian Wars 500-323 BC, Osprey Publishing, New York.

Cezar, Mustafa, (1974) Hun Sanatı Üzerine, Baha Matbaası, İstanbul.

Civil, Miguel, et al, (1968) The Assyrian Dictionary, Published by the Oriental Institue of the University Of Chicago, Illinois, U.S.A.

Contu, Ercole, (2000) The Prehistoric Altar of MONTE D'ACCODDI, (Edit: Carlo Delfino), Sassari.

Crudine, N. N. (2001), Hun İmparatorluğu, (Genişletilmiş 2. Baskı), Logos, Moskova.

Çilingiroğlu, Altan, (1984) Urartu ve Kuzey Suriye, Ege Ün. Ed. Fak. Yay. Nu: 35, İzmir.

Çoruhlu, Yaşar, (1993) Türk Sanatının ABC'si, Simavi Yayınları ABC Dizisi, İstanbul.

Çoruhlu, Yaşar, (1998) Türk Mitolojisinin ABC'si, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Çoruhlu, Yaşar, (2007) Erken Devir Türk Sanatı, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Demir, Timur, (2008) Anadolu'da Kimmer-İskit İz ve Etkileri, Gazi Ün. SBE Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Ankara.

Demirağ, Yelda, (2003) Ön Asya Dünyasında Kimmer ve İskitler, Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Diez, Ernst-Aslanapa,O., (1955) Türk Sanatı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, Yayın Nu: 627, İstanbul.

Diyarbakirli, Nejat, (1974) Hun Sanatı, M.E.B. Yay., Ankara.

Doğan, İsmail, (2000) Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar, TDK Yay: 736, Ankara.

Doğan, İsmail, (2002) Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar, TDK Yay: 798, Ankara.

Durmuş, İlhami, (2008) İskitler (Sakalar), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Efendi, Rasim, (1984), Kamennay Plastnka Azerbaydjana, Bakı.

Eliyarlı, Süleyman, (2007) Azerbaycan Tarixi Üzre Qaynaqlar, Çıraq Neşriyatı, Bakı.

Erzen, Afif, (1986) Doğu Anadolu ve Urartular, TTK, Ankara. (2. Baskı).

Gerey, Begmırat, (2003) 5.000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları, IQ Kültür-Sanat yayıncılık, İstanbul.

Geybullayev, G., (1986) ТОПОНИМИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА, Bakü.

Geybullayev, G., (1991) К ЭТНОГЕНЕЗУ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ (ИСТОРИКО ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ), Elm Yay., Bakü.

Gilbert, Martin, (1984) Atlas of Russian History, Dorset Press, New York.

Gorshenina, S.-Claude Rapin, (2008) Kâbil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da, YKY Genel Kültür Dizisi: 24, (2. Baskı), İstanbul.

Gough, Bob, (2008) "Pomegranate", An Encyclopedia of Small Fruit, CRC Press, Taylor & Francis Group, CRC Press, Tampa USA.

Gökçe, Cemal, (1979) Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti, (Doktora Tezi), Şamil Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul.

Gündüz, Altay, (2002) Mezopotamya ve Eski Mısır, Büke Yayınları, İstanbul.

Hacıyev, Qasim, (2008) Bərdə şəhəri. Coğrafi, siyasi və mədəni tarixi. Uni Print, Bakı.

<http://www.haias.net> (30.10.2011)

Herodotos, (2006) Tarih, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Hewsen, Robert H., (1982) “*Ethno-History and the Armenian Influence upon the Caucasian Albanians*”, (Ed: Samuelian, Thomas J.), Classical Armenian Culture. Influences and Creativity, Chicago.

<http://www.history.az> (30.10.2011)

İnan, Abdülkadir, (1976) Eski Türk Dinî Tarihi, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

İplikçioğlu, Bülent, (2007) Helen ve Roma Tarihinin Ana Hatları, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

İplikçioğlu, Bülent, (1996) Eskiçağ Tarihinin Anahatları-II, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayın Nu: 35, İstanbul.

<http://www.iranicaonline.org/>

Kalankatuklu, Moisey, (2006) Albaniya Tarixi (Alban Salnamesi), Avrasiya Pres, Bakı.

Kalankath Moses, (2006) Alban Tarihi (Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler), Selenge Yay, İstanbul.

Kasımova, S. Y., (1993) Azerbaycan III-VII. vv. (Etnik, kültürel ve sosyo-ekonomik tarih), Elm Neşriyatı, Bakı.

Kaya, Tülin, (2007) Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında Frigler, Gazi Üniv. SBE Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Ankara.

Кисель, В. А., (2008) “St. Petersburg Müzesi Taş Eserleri”, Orta Asya Eski Çağ ve Orta Çağ Göçebeleri Tutanakları, (Altay Devlet Üniversitesi Arkeoloji ve Etnografya Bölümü 20. Yılı Anısına), ABC, Barnaul.

Khorasani, M. Moushtagh (2006 a), Arms and Armor from Iran, Legat Published, Tübingen.

Kısakürek, A.-Kısakürek, E. E., BİZİMKİLER: M.Ö. 1800-560 Devletler”, e-kitap, <http://www.dunya-tarihi.com/index.asp?PageID=1> (20.01.2011).

Ksenophon, (1998) Anabasis: Onbinlerin Dönüşü, (Çev: Tanju Gökğöl), Sosyal Yay., İstanbul.

Laessoe, Jorgen, (1963) People of Ancient Assyria, (Çev: F.S. Leigh-Browne) Assyrian International News Agency, Chicago.

Lovpaçe, Nurbiy, (2009) Eski Hatıpsa Kentinden Mesaj, (Çev: Kayhan Yükseler), Kafdav Yayınları, Ankara.

Mahmudov, Y.-Şükürov, K., (2007) Naxçıvan: Tarixi ve Abideleri, Teshil Neşriyatı, Bakı.

Mammadova, Feride, (1977) „ИСТОРИЯ АЛБАН” МОИСЕЯ КАЛАНКАТУЙСКОГО КАК ИСТОЧНИК ПО ОБЩЕСТВЕННОМУ СТРОЮ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ АЛБАНИИ, Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi, Elm Yayınları, Bakü.

Mammadova, Feride, (1986) ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ КAVKAZСКОЙ АЛБАНИИ, Elm Yay, Bakü.

Mau-Tsai, Liu, (2006) Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, (Çev: E. Kayaoğlu-D. Banoğlu), Selenge Yay, İstanbul.

Mirza Bala, (1951) Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya, Azerbaycan Kültür Derneği Yay. Ankara.

, (1999) Neolithic in Turkey, (Edit: Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.

Nweeya, S. K. (1913), Persia, The Land of the Magi, California University Press, Californiya.

(2005) ,Orta Əsr Əreb Menbelerinde Azerbaycan Tarixine Aid Materiallar, (Edit: F.Əsədov), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, “Vətən tarixi” seriyası, Bakı.

Osmanov, Fazıl, (2001) “Qafqaz Albaniyasının Dəfn Adetleri Haqqında”, Azerbaycan Arxeologiyası, Cilt: 1, Nu: 3-4, Bakü.

Osmanov, Fazıl, (2006) Kafkas Albaniyası Tarih ve Kültürü: M.Ö. IV-III. yy.(Arkeolojik Malzemeler Temelinde), Bakı.

Osmanov, Fazıl, (2006) Ağsu ərazisində arxeoloji tədqiqatlar, Adiloğlu Neşriyyat, Bakı.

(2006) , Qadim Azerbaycan Tarixi Mixiyazılı Menbelerde, Teshil Neşriyyat, Bakı.

(2009) ,Qarabağ Haqqında Tarixi Faktlar, Qarabağ Azaldık Təşkilatı, Bakı.

Qaraoğlu, Fazil, (2007) Ermeniler ve Heqiqetler, (Cilt: 1), Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı.

Qaşqay, Solmaz, (1993) Manna Dövləti, Azərbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı.

Qeybullayev, Qiyaseddin, (1992) Qədim Türklər və Ermenistan, Azərbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı.

Qeybullayev, Qiyaseddin, (1994) Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən, Azərbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı.

Parajova, Melahat, (2009) Azərbaycan Qayaüstü İncəsənəti, ASPOLİQRAF, Bakı.

Pekyaman, Hakan, (2008) Frig Uygarlığı Seramik Sanəti və Kişisel Yorumlar, Afyon Kocatepe Ünv. SBE Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Afyonkarahisar.

Pirgüliyeva, G. E., (2009) Nüvizmatika'nın Esasları, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakı.

Piriyev, Vaqif, (2006) Azərbaycanın Tarixi-Siyasi Coğrafiyası, Müəllim Neşriyatı, Bakı.

Pollock, Susan, (1999) Ancient Mesopotamia, Cambridge University Pres, Cambridge.

Rasulova, M. M., (2008) Eski Kafkas Albanyası'nın Helenistik Dünya ilə Ticari, Ekonomik və Kültürel İlişkileri M.Ö. IV-III. yy, Mütercim Yay., Bakü.

(2010) Researches of the Agsu archaeological expedition in 2010, (Edit: Gabar Jabiev-Fariz Xelili), Bakı.

Roux, Jean-Paul, (1999) Eskiçağ ve Ortaçağ'da Altay Türklerinde Ölüm, (Çev: Aykut Kazancıgil), Kabalıcı Yay, İstanbul.

Rüstemov, C. -Muradova, F, (2008) Qobustan Kiçikdaş Abideleri, E.L. Neşriyat, Bakı.

Sevin, Veli, (2005) Hakkari Taşları: Çıplak Savaşçıların Gizemi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Shepherd, W.R. (1911), Historical Atlas, Henry Holt and Company, New York.

Somuncuoğlu, Servet, (2010) Sibirya'dan Anadolu'ya TASTAKİ TÜRKLER, (2. Baskı), At-Ok Yay. İstanbul.

Somuncuoğlu, Servet, (2011) Saymalıtaş-Gökyüzü Atları, At-Ok Yayınları, İstanbul.

Strabon, Geographica, (2005) (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.

Suetonius Tranquillus, Gaius, (2008) On İki Caesar'ın Yaşamı, (Çev: Fafo Telatar-Gül Özaktürk), TTK, Ankara.

Trever, K. B., (1959) О Ч Е Р К И П О И С Т О Р И И И К У Л Ъ Т У Р Е К А В К А З К О Ы А Л Б А Н И И (I V в. до н.э.- VII в. н.э), Moskova.

Tulunay, Elif Tül, (1992) Etrüsk Sanatı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Turçaninov, G.F., (2009) Kafkasya'da Bulunan Antik Eserlerin Keşfi ve Yazılarının Çözümlemesi, (Çev: Kayhan Yükseler), KAFDAV Yayınları, Ankara.

(2009) , Türk Kitabı: unudulan tarix • dəyişdirilən adlar, (Edit: Mehmet Rıhtım), Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu: 11, Bakı.

Ünal, Ahmet, (1998) Hittite and Hurrian cuneiform tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey, Simurg Yay, İstanbul.

Xelilli, Fariz, (2009) Şamaxı Tarix-Diyarşünaslıq Müzeyi, Bakı.

Varol, Orhan, (2005) Çiviyazılı Belgeler Işığında Urartu Dilinin Yapısal Özellikleri, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Proto-Historya ve Ön-Asya Arkeolojisi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Zehtabi, M. Tagi, (2010) İran Türklerinin Eski Tarihi, (Çev: Ferhad Rahimi), IQ Yayıncılık, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

1975 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve ortaokulu İstanbul'da bitirdi. 1989-2005 yılları arasında çeşitli yayın kuruluşlarında çalıştı. 1998 yılında liseyi dışarıdan bitirdi. Yine aynı dönemde çeşitli Sivil Toplum Kuruluşlarında yönetici konumunda görev aldı. 2005 yılında girdiği M.S.G.Ü. Arkeoloji Bölümünden *“Helenistik Dönem’de Batı Anadolu’da Bulunan Savunma Yapıları ve Kule Mimarisi”* isimli bitirme teziyle mezun oldu. 2010 yılında MSGSÜ Genel Türk Tarihi ABD’nda Yüksek Lisans eğitimine başlamış olup halen serbest arkeologluk yapmaktadır.